

मराठवाडा साहित्य परिषद् प्रकाशन

सं. १२६०

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काव्य

सं. क्र. २०५३

पंतांची सात आख्याने

REFEX-CG11250

REFBK-0011250

संपादक :

भगवन्त देशमुख

१५०

७५६९७

२२/३/७९

मराठवाडा साहित्य परिषद् प्रकाशन

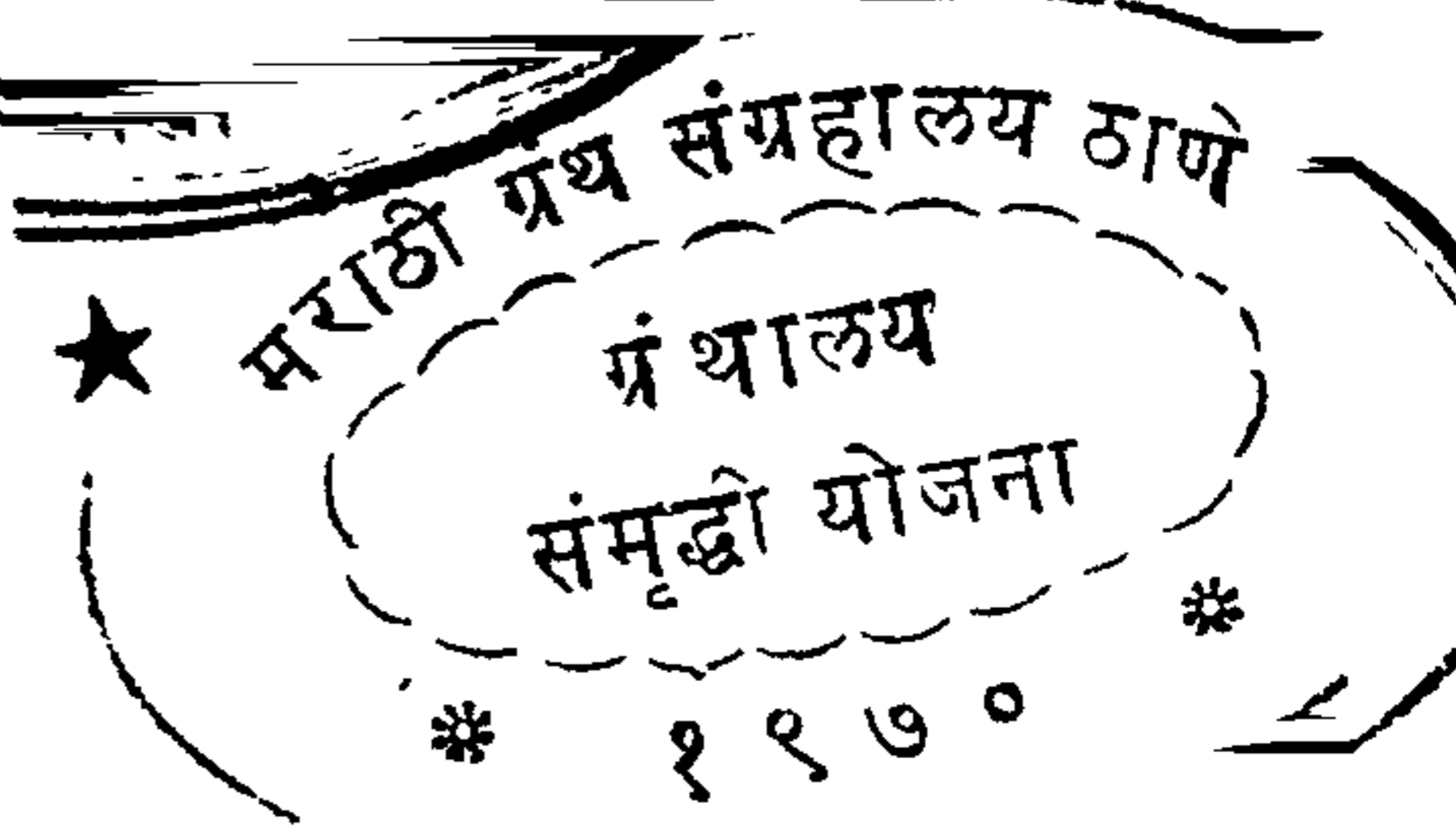
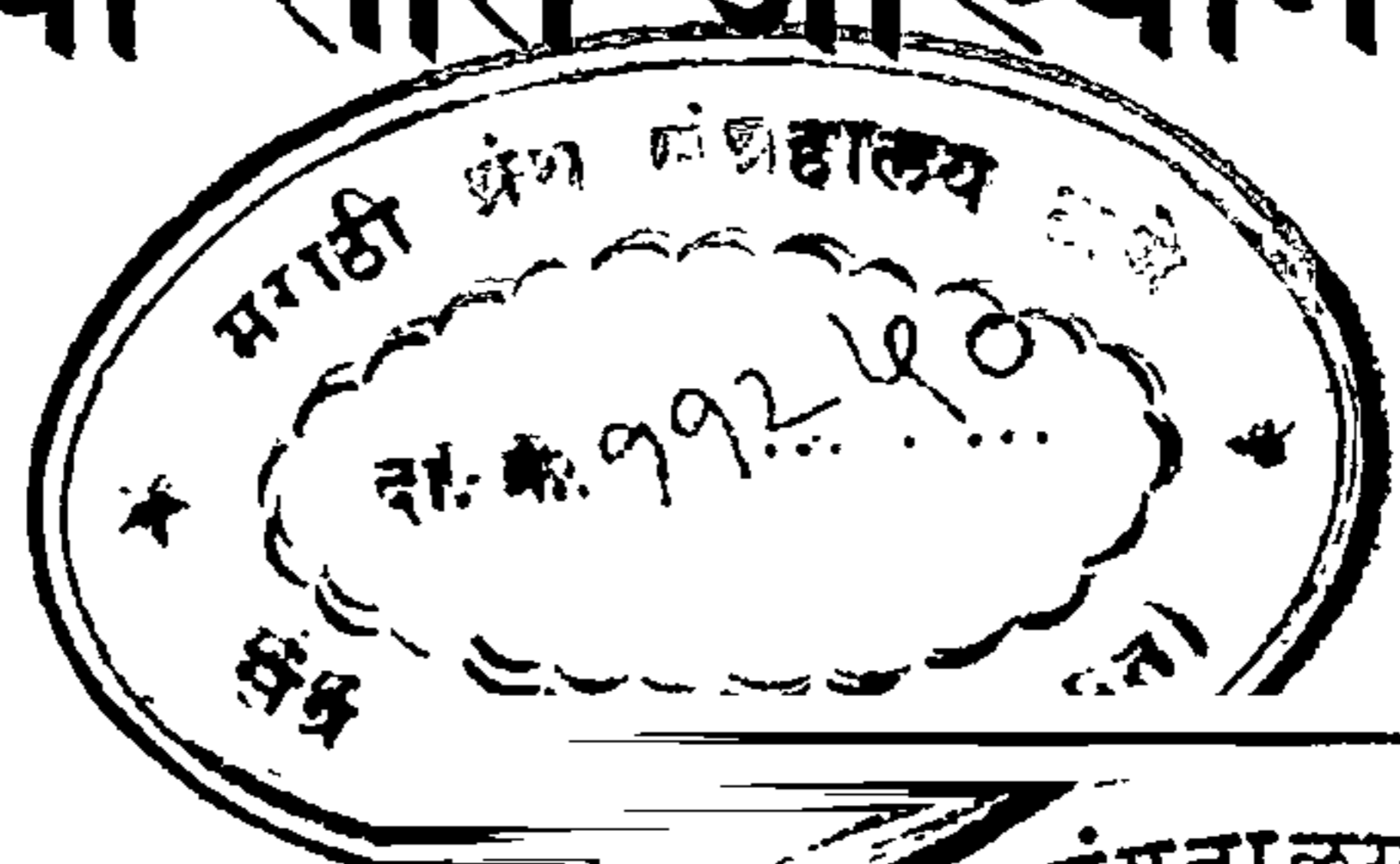
२०४२

२०५२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वयंसेवा

महामंडळ... ७५६९७... वि: कार्यालय...
दिनांक... २०५२... को. ३२/३/७९

पंतांची सात आख्याने

REFBK-0011250

REFBK-0011250

संपादक :

भगवन्त देशमुख

प्रकाशक :
न. शे. पोहनेरकर

अध्यक्ष,
मराठवाडा साहित्य परिषद्
औरंगाबाद.

मूल्य २ रूपये

मुद्रक :
जयहिंद प्रिंटिंग प्रेस,

मालक व संचालक :
भारत मुद्रक आणि प्रकाशक लिमिटेड
सराफा, औरंगाबाद.

पुनर्मुद्रण : सप्टेंबर १९६०.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

१	अंबरीष	१
२	किरातार्जुनयुद्ध	१०
३	हंसकाककथा	१४
४	दुष्यंतशकुंतलाख्यान	२१
५	रुक्मिणीविवाहकथा	३०
६	सीतात्याग	३८
७	नलदमयंती	५०

टीपा आणि स्पष्टीकरण

प्रकाशकाचें निवेदन—

मोरोपंतांच्या वाङ्मयाचें महत्त्व मराठी भाषाभ्यासकाच्या दृष्टीनें अनन्यसाधारण आहे. तथापि मोरोपंतांचे विशेष थोडक्यांत दाखविणारा लहानसा संग्रह उपलब्ध नाही. ही उणीव भरून काढण्याच्या हेतूनें प्रस्तुत आख्यान संपादित आणि प्रकाशित करण्यांत येत आहेत.

ही आख्यान संपादण्याचें कार्य प्रा. भगवंत देशमुख यांनी आस्थापूर्वक केलें याबद्दल कृतज्ञ आहों.

प्रस्तावना

कथा हा वाङ्मयाचा अत्यंत जुना प्रकार होय. कथानिवेदन व कथाश्रवणाची मानवी मनाला जाणवणारी ओढ एवढी सार्वत्रिक व सार्व-कालिके आहे कीं ती नैसर्गिक व मूलभूत मानावी लागते. एखादी घटना ज्याने पाहिली, अनुभविली, त्याला ती इतरांना सांगावीशी वाटते व इतरांना ती ऐकावीशी वाटते. कथेचा उगम हाच होय. मानवी मनाच्या याच नैसर्गिक व मूलभूत प्रवृत्तींनुन आद्य वाङ्मयाचा जन्म संभवनीय वाटतो. कोणत्याहि भाषेंतील उपलब्ध प्राचीन वाङ्मय पद्यवद्ध असल्याचेंच सामान्यतः आढळते व म्हणूनच कथेचें प्राचीन स्वरूप पद्यमय असलेलें दिसून येतें. कथाकाव्याच्या या प्रकाराने, अत्यंत प्राचीन कालापासून मानवी मनास मोहिनी घातली असून, देश, भाषा व कालाप्रमाणें भिन्नभिन्न रूपें धारण केलीं आहेत. 'आख्यान' हा या कथात्मक कवितेचाच एक प्रकार होय.

सामान्यतः कोणत्याहि प्रकारची कथात्मक कविता या अर्थाने 'आख्यानक कविता' हा शब्दप्रयोग केला जातो व बहुधा त्यामुळेच, 'आख्यान' हा शब्दहि 'कथात्मक कविते' चा पर्याय म्हणून कित्येकदा वापरला जातो. 'आख्यान' या नांवाने प्रसिद्ध असणाऱ्या काव्याच्या स्वरूपाचें परीक्षण केल्यास मात्र असें दिसून येतें कीं, वाटेल त्या कथात्मक कवितेस 'आख्यान' म्हटलें जात नसून एका विशेष प्रकारच्या कथात्मक कवितेसच हें नांव दिलें जातें. आख्यानांचें हें वैगळेपण क्वचितच लक्षांत घेतलें जातें. रामायण-महाभारतासारखीं आर्य महाकाव्यें; कुमारसंभव शिशुपालवध यांसारखीं महाकाव्यें; किंवा बन्दिशाळा, अभागी कमल, सुधारक यांसारखीं आधुनिक खंडकाव्यें, हीं सर्व कथात्मक काव्यें होत यांत गंका नसली तरी या सर्वांना 'आख्यान' म्हटलें जात नाही व तसें म्हणणें यथार्थहि होणार नाही. 'आख्यान' या नांवाने ओळखल्या जाणाऱ्या काव्याचें वैशिष्ट्य काय, हें बघितलें तर 'आख्यान' शब्दाच्या व्याप्तीची निश्चित कल्पना येऊं शकेल.

‘आख्यान’ या शब्दांत ‘ख्या’ हा मूळ धातु असून, त्याचा अर्थ ‘सांगणे,’ ‘वर्णन करणे’ असा आहे. साहजिकच समोर उपस्थित असलेल्या श्रोत्यांना निवेदन केल्या जाणाऱ्या व त्यासाठीच निर्माण झालेल्या कथांसाठी हा शब्द प्रथम उपयोजिला गेला असावा. प्राचीन काळीं कथा सांगून लोकांची करमणूक करणाऱ्या लोकांचा एक वेगळा वर्ग बहुधा सर्वत्र अस्तित्वांत असल्याचें आढळून येतें. पाठांतरास सोयीचें व्हावें म्हणून व प्राचीन काळातील सर्व प्रकारचें वाङ्मय पद्यांतच असल्यामुळें या कथा पद्यांत असणें साहजिकच होतें. कथानिवेदन अधिक आल्हादक वाटावें म्हणून त्याला संगीताची साथहि दिली जाई. आजहि या वर्गाचे अवशेष, कथाकाव्यें गाऊन दाखवून पोट भरणाऱ्या भटक्या लोकांच्या रूपाने सांपडतात. आपल्याकडील गोंधळ, कीर्तन या परंपराहि उपरिनिर्दिष्ट प्रकारांतूनच विकसित झाल्या असाव्यात. कीर्तनाच्या परंपरेशीं ‘आख्याना’ चा अधिक जवळचा संबंध आहे. ‘पूर्व रंग’ व ‘उत्तररंग’ असे कीर्तनाचे दोन भाग असतात. पूर्व रंगांत, कीर्तनकार एखादें तत्त्व प्रतिपादन करतो व उत्तररंगांत त्याला पोषक अशी एखादी कथा निवेदन करतो. या उत्तररंगालाच ‘आख्यान’ असेंहि म्हणतात ‘आख्यान’ हा काव्यप्रकार कीर्तनामधून निर्माण झाला असें म्हणतां येत नसलें तरी ‘आख्यान’ या काव्यप्रकाराशीं कीर्तनांतील आख्यानाची प्रकृति जुळत असल्यामुळेंच हें नामसाधर्म्य निर्माण झालें असावें. कीर्तनांत उपयोगी पडावीं म्हणूनच कांही आख्यानांची रचना झालेली आहे हेंहि या सदरर्भात ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. कीर्तनांतील आख्याचें स्वरूप जर आपण पाहिलें तर त्याच्या अनुरोधाने ‘आख्यान’ या काव्यप्रकाराचें स्वरूपहि निश्चित करतां येईलसें वाटतें. कीर्तनांत लावले जाणारे आख्यान पूर्व रंगांतील प्रतिपादित तत्त्वास पोषक असतें त्यांत, एखादा महत्त्वाचा केंद्रित असा प्रसंग असतो. इतर गीण प्रसंगांची या केंद्रित प्रसंगाभोंवतीं गुंफण करून, अपेक्षित परिणाम करणारे असें सलग कथानक त्यांत निर्माण झालेलें असतें कुशल कीर्तनकाराच्या ओघवती व रसाळ वाणीची जोड मिळाल्यास या कथेला अधिक रंजकता येते. आपल्या वर्णनकौशल्यानें व नाट्यगुणांनी कीर्तनकार आख्यानांतील प्रसंग श्रोत्यांसमोर मूर्तिमंत उभा करण्याचा प्रयत्न करतो.

आपल्या निवेदनाच्या ओघांत तो, सुभाषितें, तात्त्विक विचार, विनोद व व्यावहारिक दृष्टान्त यांच्या साहाय्याने एकंदर मानवी जीवनाचें, आपल्या दृष्टिकोनांतून दर्शन घडवीत असतो. अशा रीतीने विद्वत्ता, अनुभव, मार्मिक निरीक्षण व कथानिवेदनकौशल्य यांच्या बळावर कथेची रंजकता वाढवून उत्तम कीर्तनकार पूर्वरंगांत अपेक्षित असा परिणाम घडवून आणतो. मराठींत आपण जें काव्य 'आख्यान' या नांवाने ओळखतो त्याचेंहि बव्हंशीं हेच विशेष आहेत. आख्यानाचें वेगळेपण निश्चित करणाऱ्या या विशेषांचा सविस्तर विचार करण्यापूर्वीं आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें योग्य ठरेल. रामायण-महाभारतासारख्या कथात्मक काव्यांत, मूळ कथासूत्रापासून वेगळ्या अशा ज्या गौण कथा अनुषंगाने आलेल्या असतात त्यांना 'उपाख्यान' म्हटलें जातें. हीं उपाख्यानें आख्यानापेक्षा निराळीं आहेत असें वाटण्याचा संभव आहे; पण वस्तुस्थिति तशी नाही. आख्यान जसें स्वतंत्र रीतीने रचलें जातें तसेंच तें अनुषंगानेहि रचलें जातें. मूळ कथेच्या अंतर्गत, अनुषंगाने आलेल्या या कथा मूळ कथेचा संपूर्णपणें भाग नसतात व म्हणून त्यांना 'उपाख्यान' म्हणतात. वस्तुतः तीं आख्यानेंच होत. 'उपाख्यान' म्हणजे आख्यानाचा गौण भाग नसून, प्रदीर्घ कथात्मक काव्यांतर्गत अशीं जीं आख्यानें येतात त्यांना उपाख्यान म्हणतात. गौण कथा व मुख्य कथा असा कथांमध्ये मूलभूत भेद असल्यामुळें ही वर्गवारी केली जाते, असें समजणेंहि बरोबर होणार नाही. एखादी कथा ज्या रीतीने निवेदन केली जाते तीवरून ती आख्यान आहे कीं कथात्मक काव्याचा आणखी एखादा प्रकार आहे हें ठरतें. 'नलदमयंती' किंवा 'दुष्यंतशकुंतला' यांच्या कथांवर ज्याप्रमाणें आख्यानें रचलेलीं आहेत त्याप्रमाणेंच महाकाव्येहि रचलेलीं आहेत तीं यामुळेच. इतकेंच नव्हे तर मुक्तेश्वर, श्रीधर किंवा मोरोपंत यांनी रामायण अथवा महाभारतावरील आपल्या काव्यांत मूळ कथानकांतीलच कांही प्रसंग अशा रीतीने वर्णन केले आहेत कीं त्यांना आख्यानाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे.

सारांश एखादी कथा आख्यान आहे कीं नाही हें तिच्यातील मूलभूत भेदावरून निश्चित ठरत नसून ती ज्या रीतीने निवेदन केली गेली आहे तिच्यावरून ठरतें.

येथवर वर्णन केलेल्या या पार्श्वभूमीचा विचार करतां, ' आख्यान ' या काव्यप्रकाराचीं कांही ठळक वैशिष्ट्ये दाखवितां येतात व त्यावरूनच त्याचें स्वरूप निश्चित करतां येतें. आख्यान किती लहान अथवा मोठें असावें हें निश्चित करणें शक्य नसलें तरी कथानिवेदनाचा ओघ खंडित होईल इतकें तें विस्तृत वर्णिलेलें नसावें. त्यांत एखादा प्रसंग महत्त्वाचा व केंद्रित असून इतर प्रसंग त्याला परिपोषक असेच वर्णिले जावेत. या सर्व प्रसंगांतून एक सलग व स्वयंपूर्ण असें कथानक आकारास यावें आणि त्याचा एकमेव परिणाम व्हावा. आख्यान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बहुतेक सर्व काव्यांत हे विशेष आपणांस आढळतात व ज्यांत हे विशेष आपणांस आढळतात तीं आख्यानेच अधिक सरस वाटतात. आख्यानाचें हें स्वरूप निश्चित केल्यावर त्याला इतर कथात्मक काव्यप्रकारांहून वेगळें काढणेंहि सहज शक्य हातें.

आख्यानाचें वेगळेपण अशा रीतीने निश्चित केल्यावर, कोणत्याहि आख्यानाचें बरें वाईटपण ठरवितांना आणखी कोणत्या गोष्टींचा विचार करणें आवश्यक आहे तें बघूं.

आख्यान म्हणजे केवळ कथाहि नव्हे व केवळ काव्यहि नव्हे. कथात्मक कवितेचाच तो एक प्रकार असल्यामुळे, त्याच्या गुणदोषांचा विचार करतांना कथा व काव्य या दोन्ही दृष्टींनी त्याची पारख करणें आवश्यक ठरतें. कथेच्या दृष्टीने आख्यानाचीं जीं वैशिष्ट्ये दाखविलीं गेलीं आहेत, त्यांवरून त्याचें स्वरूप लघुकथेला अधिक जवळचें आहे असें म्हणावयास हरकत नाही; मात्र आख्यानांतील कथावस्त्रावर काव्याचें भरतकाम केलें जातें व त्यामुळे त्याला एक निराळेंच रूप प्राप्त होतें. कथांतर्गत वर्णनें, विचार, पात्रांच्या प्रसंगानुकूल उत्कट भावना व क्रिया यांचें जेव्हां प्रतिभासंपन्न अशा आख्यानकाराच्या कल्पनाविलासाच्या माध्यमांतून अभिनव दर्शन घडतें तेव्हा आख्यानांतील कथानकाचें काव्य म्हणूनहि मूल्य वाढतें व तेव्हाच तें श्रेष्ठ आख्यान ठरतें.

आख्यानांत काव्य व कथा यांचा संगम झालेला असला तरी त्यांत कथानकाला महत्त्वाचें स्थान असतें, हें विसरून चालणार नाही. जेव्हा कथानकाला गौणत्व दिलें जाऊन भावदर्शनावरच काव्य केंद्रित होतें तेव्हा

तें कथेवर आधारलेलें असूनहि 'आख्यान' होऊं शकत नाही. यशवंतांचें 'जयमंगला' हें एका अभिनव तंत्रानें लिहिलेलें काव्य किंवा तांब्यांची 'वाटेच्या वाटसरा' ही कविता पाहा. दोन्ही ठिकाणीं कथानकाचा आधार असला तरी मुख्य भर एका विशिष्ट प्रसंगांतील व्यक्तीच्या भावदर्शनावर असून कथानक मात्र अस्पष्ट ठेवले गेले आहे; साहजिकच अशा कवितांना 'आख्यान' म्हणतां येणार नाही. 'मराठी आख्यानक कविता' या संग्रहाच्या प्रस्तावनेंत, श्री. प्र. वा. वापट यांनी मात्र "आख्यानक कवितेंत कथानकाला गौण स्थान आहे," असें विधान विधान केलेलें आहे. आपल्या या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी असें म्हटले आहे कीं, "श्रेष्ठ आख्यानकारांनी आपल्या कथावस्तु दुसऱ्यांकडून उसऱ्या घेतल्या होत्या, इतकेंच नव्हे तर त्या लोकांना सुपरिचित होत्या". वस्तुतः उपरिनिर्दिष्ट दोन विधानांत कार्यकारणभाव आढळत नाही. कथावस्तु स्वतंत्र असणें अथवा नसणें, यावरून आख्यानांतील कथानकाच्या महत्त्वाचें मोजमाप करण्याची ही पद्धत बरोबर नाही. कालिदास किंवा शेक्सपीअरसारख्या श्रेष्ठ नाटककाराने आपल्या नाटकाच्या कथावस्तु उसऱ्या घेऊनहि श्रेष्ठ प्रतीचीं नाटके रचिलीं म्हणून "नाटकांत कथानकाला गौण स्थान आहे," असें विधान करणें बरोबर ठरेल काय ? कथेची मौलिकता अथवा अस्वतंत्रता हा एक स्वतंत्र प्रश्न असून तो केवळ आख्यानापुरता अथवा आख्यानक कवितेपुरताच मर्यादित नाही तर सर्वच प्रकारच्या कथात्मक वाङ्मयाशीं संबद्ध आहे. मराठींतहि पौराणिक व रामायण-महाभारतांतील कथानकांवर कितीतरी रचना झालेली आहे व ती सरस आणि लोकप्रियहि ठरलेली आहे; पण म्हणून तिच्यांत कथानकाला महत्त्व नाही असें विधान करणें यथार्थ होणार नाही. बहुतेक सर्वच प्रकारच्या प्राचीन मराठी वाङ्मयाला संस्कृतचें अधिष्ठान कमी अधिक स्वरूपांत लाभलेलें आहे आणि कथात्मक कवितेला तर तें विशेषच लाभलेलें आहे, मात्र हीं सर्वच कथानके सारख्या योग्यतेचीं नाहीत. कांही अत्यंत प्रभावी तर कांही सामान्य प्रतीचींहि आहेत. कथानक जर आकर्षक नसेल तर आख्यानांत रस भरणें कठीण. कथानकानंतर, स्वभावरेखन, वातावरणनिर्मिति, निवेदन-कौशल्य, प्रसंग मूर्तिमंत उभा

करण्याचें सामर्थ्य, इत्यादींचें आख्यानांतील कमी अधिक महत्त्व बघणें आवश्यक होय.

आख्या नाच्या मर्यादित यथोचित स्वभावरेखनास विशेष वाव नसतो व परिपूर्ण स्वभावरेखनाची आख्यानांत अपेक्षाहि नसते. एखाद्या व्यक्तीच्या स्वभावाच्या अनेक अंगांचें दर्शन घडविणें, भिन्नभिन्न स्वभावाच्या व्यक्तींच्या परस्पर प्रतिक्रियांचें यथार्थ आलेखन करणें किंवा तिच्या स्वभावांचा विकास दाखविणें या गोष्टी आख्यानाच्या मर्यादित शक्य नसतात. आख्यानांतून स्वभावरेखन होतच नाही असें नव्हे; मात्र एखादा चित्रकार कुंचल्याच्या दोनचारच फटकाऱ्यांनीं एखादें चित्र काढून त्याचे ठळक विशेष प्रकट करतो त्याप्रमाणें आख्यानांतील स्वभावरेखन कांही मोजक्या विशेषांचें दर्शन घडविणारें असतें. आख्यानकारास प्रसंग मूर्तिमंत उभा करण्याचें सामर्थ्य मात्र अत्यंत आवश्यक होय; किंबहुना आपल्या बहुतेक कौशल्याचा उपयोग उत्तम आख्यानकार यासाठीच करतो असें म्हटलें तरी चालेल. यथार्थ वर्णन, संबंधित व्यक्तींच्या मनांतील भावनांच्या खळवळीचें उत्कट आलेखन व औचित्यपूर्ण संवाद यांद्वारें आख्यानकाराला कोणताहि प्रसंग साकार करणें शक्य होतें. मोरोपंतांनी रुक्मिणीविवाहकथेंत वर्णिलेली रुक्मिणीच्या मनाची अवस्था; हंसकाकीयाख्यानांत हतबल झालेल्या कावळ्याचें केलेलें वर्णन व दुष्यंत-शकुंतलाख्यानांतील संवाद या दृष्टीने बघण्यासारखे आहेत. या सर्व गोष्टींना उचित वातावरणनिर्मितीची जोड मिळाली तर आख्यानाचें सौंदर्य अधिकच वाढतें व तें अधिक प्रभावी होतें. चंद्रशेखरांच्या 'काय हो चमत्कार!' या काव्यांतील चित्त थरारून सोडणाऱ्या भीषण वातावरणनिर्मितीचा अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्यांत किती महत्त्वाचा वाटा आहे तें बघितल्यास, वातावरणनिर्मितीचें आख्यानांतील महत्त्व पुरेपूर पटतें. आख्यानरचनेस ओघवती भाषा देखील अत्यंत उपकारक ठरते. कथानिवेदन हें आख्यानाचें स्वरूप असल्यामुळें, भाषेचा ओघ धांवता, न अडखळणारा व श्रोत्यांना किंवा वाचकांना उद्दिष्ट अर्थ आकलन करण्यांत अडथळा न आणणारा असा असेल तर आख्यानास आवश्यक अशी गति, कथानिवेदनांत जाणवते व तें अधिक चांगलें वाटतें.

आख्यान या काव्यप्रकाराचें स्वरूप व त्यास आवश्यक व उपकारक असलेल्या गोष्टीचें विस्तृत विवेचन केल्यानंतर 'मराठी आख्याना' चा इतिहास थोडक्यांत बघणें इष्ट होय.

मराठी आख्याने

मराठींत आख्यानरचनेला प्रारंभ महानुभावपंथीय कवींच्या काव्यांपासून झाला, असें आज उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयावरून दिसून येतें. महानुभावांनी, मराठी ही आपली धर्मभाषा मानली व आपलें सर्व वाङ्मय मराठींतच लिहिलें. 'कृष्ण' हें महानुभावांचें उपास्य दैवत असल्यामुळे त्यांचें बहुतेक काव्य, विशेषतः कथात्मक काव्य, कृष्णभक्तिपर व कृष्ण-चरित्रवर्णनपर आहे. भास्करभट्ट बोरीकराचें 'शिशुपालवध,' दामोदर पंडिताचें 'वत्सहरण' महदंबेचे 'धवळे' व 'मातृकी-रुक्मिणीस्वयंवर' आणि नरेंद्राचें 'रुक्मिणीस्वयंवर' हीं प्रारंभीच्या काळांतील महत्त्वाचीं महानुभावीय कथात्मक काव्यें होत. यांपैकीं, शिशुपालवध व नरेंद्राचें 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्यांची रचना संस्कृत महाकाव्याच्या शैलीनुसार करण्यांत आल्यामुळे त्यांना 'आख्याने' म्हणतां येत नाही.

दामोदर पंडिताच्या 'वत्सहरणांत' कृष्णाच्या लीलांपैकीं कांही प्रसंग वर्णिले आहेत व त्यांना आख्यानाचा आकार आलेला आहे. दामोदर पंडिताची विद्वत्ता व कल्पकता यांमुळे हें काव्य, सरस व वैशिष्ट्यपूर्ण असें उतरलें आहे. मात्र, या काव्यांत एक गोष्ट जाणवते ती ही कीं उत्तम आख्यानास आवश्यक अशा सुसंगत, सलग व स्वयंपूर्ण कथानकाच्या रचनेवर यांत भर दिलेला नाही. 'परमात्मा' म्हणून कृष्णाचें वर्णन व त्याच्या प्रत्येक कृतीचा आव्यात्मिक अर्थ काढण्यावर दिलेला भर यामुळे कथानकाला गौणत्व आलेलें आहे. बहुतेक प्रसंगांचा उपयोग कवीने आपली तात्त्विक विचारसरणी व कृष्णभक्ति यांचें वर्णन करण्यास निमित्त म्हणूनच केला असल्याचें दिसून येतें. महानुभावपंथसंस्थापक चक्रधराची शिष्या महदंबा (महदाइसा) हिने रचलेली 'धवळे' व 'मातृकी-रुक्मिणीस्वयंवर' हीं काव्यें मात्र खऱ्या अर्थाने मराठीतील आद्य आख्याने होत. धवळ्यांचे दोन

भाग आहेत. चक्रधराचे गृह गोविंदप्रभु यांच्या विवाहप्रसंगी, महदंबा करवली होती. गोविंदप्रभूंनी तिला गाणें म्हणण्याची आज्ञा केली तेव्हा तिने तेथल्या तेथे रचून धवळे म्हटले, हाच धवळ्यांचा पूर्वार्ध. धवळे म्हणजे, लग्नांत म्हणावयाचें वराविषयीचें गीत. या धवळ्यांत, महदंबेने, गोविंदप्रभूच्या विवाहास, कृष्णरुक्मिणीचा विवाह कल्पून वर्णन केले आहे. प्रासंगिक रचना असूनहि, भाषेचा सहजपणा, कथेचा ओव, विवाहांतील घटनांचें मार्मिक वर्णन आणि कृष्णभक्तीचा जिह्वाळा यामुळे धवळे आकर्षक वाटतात. धवळ्यांच्या पूर्वार्धानंतर आपल्या उतारवयांत महदंबेने आणखी एकदा धवळ्यांची रचना केली त्यांस धवळ्यांचा उत्तरार्ध म्हणतात. महदंबेचें रुक्मिणीस्वयंवर, काव्यगुणांच्या दृष्टीने व आख्यान म्हणून अधिक सरस वाटतें. धवळ्यांत आढळणारे गुण रुक्मिणीस्वयंवरांत अधिक विकसित झालेले दिसून येतात. ११० ओव्यांच्या या आख्यानांत कथेचा ओव अत्यंत वेगाने वाहात आहे. प्रसंगानुरूप वर्णने व भावदर्शन अगदी मोजक्या शब्दांत झालेले आहे. भाषा प्रसन्न व रचना स्वाभाविक आहे, पण त्याबरोबरच संस्कृत शब्दांच्या वापराने भाषेला आलेली प्रौढताहि डोळ्यांत भरण्यासारखी आहे. थोड्याच व यथार्थ कल्पनांनी रचनेला अधिकच सौंदर्य आलेले आहे. अशा रीतीने, मराठीतील या आद्य कवयित्रीचें हें गीत, आख्यानकाव्य म्हणून अत्यंत महत्त्वाचें आहे. महदंबेच्या सर्वच रचनेंत संक्षेप फार असल्यामुळे कोणत्याहि भावनेचा परिपोष मात्र व्हावा तेवढा झालेला आढळत नाही; तसेंच कोणत्याहि प्रसंगाचें वर्णन विशेष उत्कृष्टतेने केलेले सांपडत नाही. महदंबेनंतर, आख्यानकाव्याच्या इतिहासांत आणखी एका मराठी कवयित्रीच्या महत्त्वपूर्ण आख्यानांचा विचार करणें क्रमप्राप्त होतें व ती कवयित्री म्हणजे जनाबाई. महदंबा महानुभावपंथातील तर जनाबाई वारकरी पंथातील एक श्रेष्ठ मानकरी नामदेव यांची दासी. महानुभावपंथाप्रमाणेंच वारकरी सांप्रदायातील संत कवीनीहि जाणीवपूर्वक मराठींतच आपलें संपूर्ण काव्य निर्माण केले आहे. जनाबाईपूर्वी वारकरी पंथाचा पाया रचणारे श्रीज्ञानदेव व या पंथाचीं पाळें-मुळे जनमनांत खोलवर रुजविण्याचें कार्य करणारे नामदेव, यांचें वाङ्मय

निर्माण झालेले आहे. नामदेवांनी विपुल काव्यरचना केलेली आहे. त्यांच्या आत्मचरित्रपर, ज्ञानदेवचरित्रपर व भक्तिचरित्रपर अभंगांत आख्यानसदृश प्रसंगवर्णनेंहि अंशरूपाने आढळतात. तरी पण त्यांची कोणतीहि रचना आख्यान स्वरूपाची आहे असें म्हणतां येत नाही. जनाबाईने मात्र स्फुट अभंगरचना जशी केली आहे तशीच आख्यानरचनाहि केली आहे. जनाबाईचीं सर्व आख्यानें अभंगांतच रचलेलीं आहेत. प्रल्हादचरित्र, कृष्णजन्म, हरिश्चंद्राख्यान, थालीपाक व द्रौपदीवस्त्रहरण हीं आख्यानें जनाबाईंच्या नांवावर उपलब्ध आहेत. जनाबाईंच्या आख्यानांतील वर्णनशैली आकर्षक व अकृत्रिम असून स्त्रीसुलभ कोंवळीक आणि उत्कट भक्तिभावाचा जिव्हाळा यांमुळे तिचीं आख्यानें हृदयंगम झालीं आहेत. जनाबाईंच्या आख्यानांतील सौंदर्यगुणांची मोहिनी केवळ सामान्यजनांवरच नव्हे तर मुक्तेश्वरांसारख्या प्रतिभासंपन्न कवीवर देखील एवढी पडली कीं हरिश्चंद्राख्यान, थालीपाककथा व द्रौपदी-वस्त्रहरण या मुक्तेश्वरांच्या रचना जनाबाईंच्या त्या त्या आख्यानांच्या अनुकरणांतूनच निर्माण झाल्या आहेत. [डॉ. ना. गो. नांदापूरकर, यांनी 'जनाबाई व मुक्तेश्वर' आणि 'मुक्तेश्वराचें हरिश्चंद्राख्यान' या आपल्या निबंधांत ही गोष्ट सप्रमाण सिद्ध केली आहे.] जनाबाईने आपल्या आख्यानांसाठी निवडलेले प्रसंग मुळांतच अत्यंत भावोत्कट, असे आहेत. भक्तांची सत्त्वनिष्ठा, अनन्यभक्ति व परमेश्वराचें भक्तवात्सल्य यांचें जनाबाईने अत्यंत समरसेतेने वर्णन केले आहे. अंतःकरणांतील जिव्हाळ्याला प्रसंगोचित कल्पनाविलासाचें साह्य लाभल्याने या आख्यानांची माधुरी अधिकच वाढली आहे.

यानंतरच्या काळांतील आख्यानकाव्याचें एक निराळें स्वरूप ज्यांत दृष्टीस पडतें असा एक ग्रंथ उपलब्ध असून भाविक लोकांत आजहि तो अत्यंत लोकप्रिय आहे. हा ग्रंथ म्हणजे, सरस्वती-गंगाधरकृत 'गुरुचरित्र' हांय. कोणताहि नवीन धार्मिक सांप्रदाय वा पंथ स्थापण्याचे शिस्तबद्ध प्रयत्न जेव्हा सुरू होतात तेव्हा त्या पंथाचें तत्त्वज्ञान विशद करणाऱ्या वाङ्मयाप्रमाणेंच, त्याचा आचारधर्म, उपासनापद्धति व पंथाचार्याविषयींच्या चमत्कारपूर्ण कथाहि जाणून वुजून किंवा अभावितपणें निर्माण केल्या

जातात. नाथपंथ, महानुभावपंथ, भागवतसांप्रदाय, रामदासी पंथ यांप्रमाणेंच दत्तसांप्रदाय हाहि महाराष्ट्रांतील एक महत्त्वाचा सांप्रदाय असून गुरुचरित्र ' हा या सांप्रदायाचा उपासनाग्रंथ मानला जातो. शालिवाहन शकाच्या चवदाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या, श्रीपाद श्रीवल्लभ व श्रीनरसह सरस्वती या, दत्तावतार मानल्या गेलेल्या, दोन पुरुषांपासून या सांप्रदायाला आरंभ होतो. गुरुचरित्र या ग्रंथांत उपरिनिर्दिष्ट दोन पुरुषांचें चरित्र सरस्वती गंगाधराने जवळ जवळ शंभर वर्षांनंतर वर्णिलेलें आहे. विशिष्ट पक्षाच्या उपासनापद्धतीचा प्रचार करण्यासाठी आख्यानकाव्याचा उपयोग करण्याचा मराठींतील हा पहिलाच प्रयोग म्हणावा लागेल.

दैवीसामर्थ्यद्योतक अशा अद्भुताचा सडळ हाताने केलेला उपयोग व पंथपूत आचरण करणाऱ्या भाविकांना, सर्व इच्छातृप्तीचें दिलेलें आश्वासन यामुळें प्रस्तुत ग्रंथाची लोकप्रियता व त्यावरील भाविकांची आंतरिक श्रद्धा आजहि टिकून आहे. ' श्रावणी सोमवाराची कहाणी ' किंवा ' नागपंचमीची कहाणी ' अशासारख्या प्राचीन कालापासून परंपरेने चालत आलेल्या व विशिष्ट व्रतवैकल्यांशीं संबद्ध असलेल्या अशा ज्या कथा आपल्याकडे आहेत, त्यांची व अशा प्रकारच्या आख्यानांची जात एकच होय. नंतरच्या काळांत निर्माण झालेल्या श्रीधराचा ' शिवलीलामृत ' हा याच परंपरेतील परंतु काव्य व कथे दृष्टीने अधिक सरस असा ग्रंथ होय. यानंतर, भागवतसांप्रदायांतील एक महत्त्वाचे संत श्रीएकनाथ, यांचा काल येतो. एकनाथांनी आपल्या वाङ्मयांतून, ज्ञानेश्वरप्रणीत भागवतधर्माला नव्याने उजळा देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भागवताच्या एकादशस्कंधावर आधारलेल्या व ' एकनाथी भागवत ' या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या आपल्या ग्रंथांत भक्तिमाहात्म्यपर अशा वऱ्याच कथा वर्णिल्या आहेत, परंतु कथा हा या ग्रंथाचा प्रमुख हेतु नसल्यामुळें, त्यांना क्वचितच आख्यानरचनेचें स्वरूप आलेलें आहे. ' रुक्मिणीस्वयंवर ' हें एकनाथांचें काव्य मात्र, मराठी आख्यांतरचनेची परिणतावस्था दाखविणारें असें काव्य होय. नाथांच्या या काव्याचा विस्तार सर्वसामान्यतः आख्यानांचा जो विस्तार आढळतो त्यापेक्षा अधिक असला तरी त्याचें स्वरूप आख्यानांचेंच होय.

कृष्णकथेप्रमाणेच, नाथांनीं रामायणावरहि एक प्रचंड ग्रंथ रचला असून तो ' भावार्थरामायण ' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. भावार्थरामायणांतहि, अनेक उपकथा व मुख्य कथेंतील वरेच प्रसंग यांची रचना स्वतंत्र आख्यानाप्रमाणें झालेली आहे. सुबोध भाषा, मुस्पट मांडणी, कथांतर्गत व्यक्तींच्या सूक्ष्म मनोभावनांचें आलेखन, कथावर्णनाच्या ओघांत आपल्या काळांतील जीवनाचें घडविलेलें दर्शन, संधि सांपडेल तेथे केलेला नीतिबोध व आध्यात्मिक रूपकांच्या द्वारे कथेंतून अनेक ठिकाणीं काढलेला तात्त्विक अर्थ हे नाथांच्या रचनेचे विशेष म्हणतां येतील.

एकनाथांचे नातु मुक्तेश्वर, यांनीहि विपुल प्रमाणांत आख्यान-रचना केली असून मुक्तेश्वरांच्या काव्यामध्ये मराठी आख्यानाला, एक वाङ्मयप्रकार म्हणून अधिक आकर्षक स्वरूप प्राप्त झाल्याचें दिसून येतें. मुक्तेश्वरांपासून मराठीतील पंडितकवींच्या परंपरेला आरंभ होतो. ज्ञानेश्वरांपासून एकनाथांपर्यंतच्या काळांतील संतकवींपैकीं कोणीच विद्वान नव्हते किंवा पंडित कवींत भक्तिभावना नव्हती असा याचा अर्थ नव्हे. पंडित कवींत आपल्या पांडित्याचो व कवित्वशक्तीची जाणीव जागृत होती. लोकांना असन्मार्गाकडून परावृत्त करणें, भक्तिप्रवण करणें, हे हेतु त्यांच्यासमोरहि असले तरी आपण ' काव्य ' निर्माण करीत आहोंत याची जाणीव त्यांत प्रामुख्याने वसत होती. या कारणामुळेच सर्वच मराठी कवितेचें व आख्यानाचेंहि कलात्मक सौंदर्य, या काळापासून बुद्धिपुरस्सर लक्षिलें जाऊं लागलें. महानुभाव कवींत ही जाणीव फार आधींपासून आढळत असली तरी महानुभाव काव्य त्या पंथापुरतेंच मर्यादित राहिल्यामुळे पंथाबाहेर त्याची परंपरा निर्माण होऊं शकली नाही. मुक्तेश्वरांनी महाभारताच्या पांच पर्वावर ओंवीबद्ध रचना केली असून, शिवाय हरिश्चंद्राख्यान, शुकरंभासंवाद यांमारखीं स्फुट आख्यानेंहि लिहिलीं आहेत. मूळ भारती कथेंतील उपाख्याने मुक्तेश्वरांनी आपल्या भारतांत प्रसंगोपात्त वर्णिलीं असून मुख्य कथाभागांतील किंयेंक प्रसंगांची रचनाहि स्वतंत्र आख्यानांसारखी केलेली आहे.

“ मुक्तेश्वरांच्या भारताचा सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यास केल्यास हें दृष्टोत्पत्तीस येतें कीं त्यांनीं पुष्कळसे प्रसंग प्रथम आख्यानरूपाने लिहिले

आणि भारतरचनेच्या सुमयीं त्यांचें स्थान येतांच त्यांत ते समाविष्ट केले, ”
 हें डॉ. नांदापूरकरांचें विधान (जनाबाई आणि मुक्तेश्वर) या संदर्भांत महत्त्वाचें आहे. मुक्तेश्वरांप्रमाणेच श्रीधर व मोरोपंत यांनीहि आपल्या भारतरामायणांवरील काव्यांत कित्येक प्रसंगीं मुख्य कथानकांतील कांही भागांचें असें उठावदार वर्णन केलेलें आहे कीं त्याला सलग व स्वतंत्र आख्यानाचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. प्रौढ व प्रभावी भाषाशैली. अमाप कल्पकता, वातावरणनिर्मिति व सृष्टिवर्णनांतील कौशल्य, कोणताहि प्रसंग मूर्तिमंत उभा करण्याचें सामर्थ्य व विविध मनोविकारांचें यथार्थ चित्रण हे मुक्तेश्वरी आख्यानांचे विशेष होत. मुक्तेश्वरांत जातिवंत प्रतिभा असली तरी त्यांच्या रचनेंत दोषहि आढळतात. कालविपर्यास, भरमसाट अतिशयोक्ति, कंटाळवाणा व अप्रस्तुत पाल्हाळ, शब्दचमत्कृतींचा मोह, औचित्यहानिकारक दृष्टान्त व असभ्य वाटण्याइतका उत्तानशृंगार हे दोष मुक्तेश्वरी रचनेंत कमी अधिक प्रमाणांत आढळतात; परंतु एवढें असूनहि त्यांच्या रचनेतील गुणाचें पारडें पुष्कळच भारी आहे असें म्हणावें लागतें. मुक्तेश्वरानंतर वामन पंडित व त्यांचें अनुकरण करणाऱ्या शिष्यमंडळाने आपल्या आख्यानरचनेने मराठी आख्यानवाङ्मयांत विपुल प्रमाणांत भर टाकली. वामन पंडितांनी पांडित्यपूर्ण तात्त्विक विवेचन करणारा यथार्थदीपिकेसारखा प्रचंड ग्रंथ जसालिहिला तशींच अनेक आख्यानेंहि रचिलीं आहेत. हरिविलास, नामसुधा, वेणसुधा, भार्माविलास, राधाविलास, राधाभुजंग, रासक्रीडा, शुकुरंभासंवाद, वाळक्रीडा इत्यादि कृष्णचरित्रपर व सीतास्वयंवर, रामजन्म, भरतभाव इत्यादि रामचरित्रपर आख्यानें त्याने लिहिलीं आहेत. पंडितांच्या रचनेचा विशेष म्हणजे, तीं वृत्तबद्ध असून संस्कृतांतील विविध वृत्तांची तीं तयोजना करण्यांत आली आहे. वामन पंडितांच्या आख्यानांत कांही ठिकाणीं प्रसन्न व नादमधुर रचना आढळत असली तरी अनेकदां, पांडित्यप्रदर्शनाचा हव्यास व शब्दचमत्कृतीचा सोस यांमुळे क्लिष्टता व रुक्षताहि आलेली आहे. बहुतेक कृष्णचरित्रपर आख्यानांतून त्यांनी शृंगाराच्या माध्यमांतून भक्तिभावना प्रगट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, मात्र बहुधा अशा काव्यांतील शृंगार एवढा उत्तान आहे कीं त्याची भक्तींत परिणती होतच नाही.

वामन पंडितांच्या तात्त्विक ग्रंथांत त्यांचें पांडित्य जेवढें जाणवतें तेवढें त्यांच्या आख्यानांत कलात्मक सौंदर्य, कल्पनाविलास, व भावनोत्कटता हीं मात्र आढळत नाहीत. विशेषतः अनाढ्यांनीं येणारें तत्त्वविवेचन, कंटाळवाणी पुनरुक्ति व नीरस पाल्हाळ यांमुळे आहेत ते गुणहि जाणवेनासे होतात. वामन पंडितांनंतर मराठी कथात्मक काव्य संस्कृतमधील महाकाव्याच्या धर्तीवर जाऊं लागल्याचें, रघुनाथपंडितकृत 'नलदमयंतीस्वयंवर' व सामराजकृत 'रुक्मिणीहरण' या काव्यांवरून दिसून येतें. रघुनाथ पंडिताचें काव्य, आख्यान म्हणूनच रचण्यांत आलेलें असलें, तरी संस्कृत महाकाव्याचा परिणाम त्यावर झाला असल्याचें दिसून येतें. सामराजाचें 'रुक्मिणीहरण' तर सर्वतोपरी महाकाव्याच्या तंत्रानुसारच रचण्यांत आलेलें आहे. मराठी कवितेंत विविध रचनाप्रकारांना या काळीं महत्त्व आल्याचें आढळतें. आनंद-तनय, नागेश व विठ्ठल या कवींची रचनाहि स्थूल मानाने याच कालांत निर्माण झालेली आहे. आनंदतनयांनी, कीर्तनाला उपयोगी पडावीं या हेतूने सुटसुटीत अशीं अनेक आख्यानें रचिलीं आहेत. नागेशाचीं 'चंद्रावळी-वर्णन' व 'सीतास्वयंवर' हीं आख्यानेंवर काव्यें प्रसिद्ध असून, विठ्ठलाने 'रुक्मिणीस्वयंवर,' 'सीतास्वयंवर' या महाकाव्यानुसारी शैलींत रचलेल्या काव्यांबरोबरच, 'विल्हणचरित्र,' 'द्रौपदीवस्त्र हरण' इत्यादि आख्यानेरचना केलेली आहे. विठ्ठलाचें एक विल्हणचरित्र वगळल्यास इतर सर्व काव्यांतून केवळ शब्दचमत्कृति, चित्रकाव्यरचनेचा अतिरेकी हव्यास व त्यांतून निर्माण झालेली क्लिष्टता व नीरसता यांचें प्रमाण भरपूर सांपडतें. बुद्धिनिष्ठ कौशल्यप्रदर्शनाचा अतिरेक झाल्यास काव्य किती कृत्रिम होतें, याचें विठ्ठलाचे ग्रंथ म्हणजे उत्तम उदाहरण होत.

मराठी कथात्मक कविता अशी परमावधीची कृत्रिम झाल्यानंतर कांही कालाने तिने श्रीधराच्या काव्यांत पुन्हा रसाळ व भावनोत्कट स्वरूप धारण केलें. 'हरिविजय,' 'रामविजय,' 'पांडवप्रताप' या त्याच्या ग्रंथांतून अनेक आख्यानें जागोजाग विखुरलेलीं आढळतात. शिवलीलामृत हा त्याचा ग्रंथ

म्हणजे तर शिवभक्तीवरील विविध आख्यानांचाच संग्रह म्हणतां येईल. सहजगम्य व नादमधुर भाषा, लोकाभिरुचीस उतरणाऱ्या कथांची निवड व साधी सरळ निवेदनशैली, विविध भावनांचें परिणामकारक चित्रण या गुणांना, सामान्य जनांच्या भाविकतेस असलेलें आवाहन व ग्रंथांतीं दिलेली फलश्रुति यांची जोड लाभल्यामुळे श्रीधराचे ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाले. यानंतरच्या काळांत, 'सुदामचरित्र' व 'गर्जेद्रमोक्ष' रचणारा कचेरवर व मधुर पदे आणि कांही आख्यानरचना करणारा मध्वमुनि हेच काय ते उल्लेखनीय होत.

यानंतरच्या काळांत मराठी आख्यानकाव्यास ज्यांच्या कवितेने विपुल वैभव प्राप्त झालें असे कवि म्हणजे मोरोपंत होत. मोरोपंतांची काव्यनिर्मिति प्रचंड आहे. व्यासंग आणि विद्वत्ता, आत्मोद्धाराची तळमळ व परमेश्वरावरील अढळ निष्ठा, बहुश्रुतता व रसिकता, शब्दप्रभुत्व, रचनाचातुर्य या विविध गुणांमुळे मोरोपंतांचें काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण झालें आहे. (त्यांच्या काव्याचें सविस्तर विवेचन स्वतंत्रपणें करण्यांत आलें आहे.) याच काळांत मराठी कवितेचें एक निराळेंच रूप 'शाहिरी' काव्याच्या स्वरूपांत प्रगट झालें. मराठी कवितेचें येथवरच्या काळांतील पारमाथिक, भक्तिपर व धार्मिक अधिष्ठान (रघुनाथ पंडिताच्या, नलदमयंतीस्वयंवरासारखा एखादा अपवाद वगळल्यास) शाहिरी वाङ्मयांत बदललें. 'पोवाडा' व 'लावणी' हे शाहिरी वाङ्मयाचे दोन प्रमुख प्रकार असून बहुतेक प्रसिद्ध लावणीकार पोवाडेकारहि होते. पोवाड्यांत प्रामुख्याने वीररसप्रधान ऐतिहासिक घटनांचें वर्णन केलें जातें. लावणी हा सामान्यतः शृंगारप्रधान काव्यप्रकार होय. दोन्ही काव्यप्रकारांत लौकिक जीवन हा काव्याचा विषय झालेला असून, लावणींत जेव्हा कृष्णचरित्रासारखे प्रसंग वर्णिले जातात तेव्हा त्यांनाहि मानवी स्वरूप येतें. पोवाडा हा प्राधान्याने कथात्मक प्रकार असून लावण्यांतूनहि कांहीं वेळेस कथा निवेदन केली जाते. लावणी, पोवाडा हा खऱ्या-अर्थानें 'श्राव्य' प्रकार आहे. केवळ वाचनाने त्यांची गोडी संपूर्णतया जाणवू शकत नाही. लावणी व पोवाड्यांतील आख्यानाचे स्वरूप, त्यांतील

गेयतेमुळें व लौकिक जीवनदर्शनामुळें तत्पूर्वीच्या आख्यानांपेक्षां निराळें वाटतें. /

यानंतरचा काळ म्हणजे इंग्रजी राजवटीचा काळ होय. इंग्रजी राजवटीने भारतातील एकंदर जीवन व विचार यांत महत्त्वाचे बदल घडून येण्यास आरंभ झाला. इंग्रजी भाषा, राज्यव्यवहार व शिक्षण या क्षेत्रांत महत्त्वाच्या स्थानावर आरूढ झाली. परिणामतः इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिचयाने मराठी वाङ्मयालाहि नवे स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें. इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभकाळीं जुन्या पंडिती वळणाची कविता एकीकडे तग धरून होती तर दुसरीकडे इंग्रजी काव्याचे अनुवाद होण्यास प्रारंभ झाला होता. इंग्रजी काव्याचा अभ्यास जसजसा वाढत व मुरत गेला तसतसें मराठी काव्याच्या स्वरूपांत आमूलाग्र स्थित्यंतर घडूं लागलें काव्यनिर्मितीच्या हेतूंतच संपूर्णतया बदल झाला. कविता केवळ धार्मिक, पारमार्थिक भक्तिपर अथवा देवस्तुतिपर अशी न राहतां, मानवी जीवन व मानवी भावना हेच तिचे विषय बनले. कविता प्रामुख्याने आत्मनिष्ठ झाली. या आत्मनिष्ठेमुळें कथात्मक काव्यरचना मागे पडली. इंग्रजींतील कथात्मक काव्यांच्या धर्तीवर मराठींतहि रचना झाली पण त्यांचें प्रमाण कमीच. खंडकाव्यें हा कथात्मक काव्याचा नवा प्रकार निर्माण झाला. या प्रकारास एकतर आख्यान म्हणतां येत नाही व दुसरें म्हणजे आज तोहि मागे पडला आहे. खंडकाव्यांव्यतिरिक्त ज्यांना आख्यानें म्हणतां येईल अशी रचना कांही प्रमाणांत, इंग्रजी राजवटीनंतरहि झाली आहे. चंद्रशेखरांचें 'काय हो, चमत्कार !' गडकऱ्यांचें 'प्रेम आणि मरण' व 'राजहंस माझा निजला' 'वी' कवीचें 'कमळा' व विनायक आणि माधव केशव काटदरे यांचीं ऐतिहासिक प्रसंगावरील काव्यें यांचा या संदर्भात प्रामुख्याने उल्लेख करतां येण्यासारखा आहे. आणखीहि कांहीं कवींची या तऱ्हेची रचना दाखवितां येईल; परंतु एकंदरींत मराठींत आख्यानरचनेला आधुनिक काव्यांत विशेष अवसर मिळाला नाही. 'कथा' हा प्रकार काव्यापेक्षां गद्याच्या प्रांतांतच अत्यंत विकसित झाल्यामुळें आणि पूर्वीप्रमाणेंच काव्य

सर्वव्यापक न रहातां मर्यादित व आत्मलक्षी झाल्यामुळे, आधुनिक मराठी काव्यांत आख्यानें आढळत नाहीत.

मोरोपंतांचें चरित्र

मोरोपंतांचा जन्म, पन्हाळगड येथें १६५१ मध्ये झाला. मोरोपंतांचें संपूर्ण नांव, मोरोपंत रामचंद्रपंत पराडकर. मोरोपंतांचें घराणें मुळचें कोंकणांतलें. त्यांचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यांतील सौंदळ या गांवीं राहात असत. मोरोपंतांचे वडील रामचंद्रपंत आपलें गांव सोडून पन्हाळगडाला आले. पन्हाळगड, येथे त्या वेळीं कोल्हापूर संस्थानची राजधानी होती रामचंद्रपंतांना पन्हाळगडास कोल्हापूर दरवारांत नोकरी मिळाली. एकदा आपल्या हाताखालच्या एका सेवकास, त्याच्या चुकीवद्दल शिक्षा म्हणून पैसा तापवून त्यांनीं डाग दिला. राजाशिवाय अशी शिक्षा इतर कुणी करूं शकत नसल्याने त्यांना यावद्दल आपल्यास शासन होईल अशी भीति वाटूं लागली व म्हणून त्यांनी पन्हाळगड सोडून बारामतीस प्रयाण केलें. बाळाजी विश्वनाथ देशवे यांचे जांवई, बाबूजीनाईक जोशी तेथे जहागीरदार होते. त्यांच्याकडे रामचंद्रपंतांनी नोकरी धरली. कांही दिवसांनंतर, मोरोपंतहि पन्हाळगड सोडून बारामतीस आले बारामतीस आल्यावर मोरोपंतांचा, बाबूजी नाइकांशीं परिचय झाला व त्यांच्या अंगच्या गुणांची ओळख पटल्यामुळे त्यांनीं पंतांस ५०० रुपये वर्षासनाची नेमणूक करून आपल्या घरीं पुराण सांगण्यास ठेवले.

पन्हाळगडच्या केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये या दोघां विद्वानांजवळ पंतांनी तत्कालीन पद्धतीनुसार काव्य, व्युत्पत्ति, अलंकार, वेदान्त इत्यादींचें अध्ययन केलें होतें. पंढरपूर येथील काशीनाथबाबा पाध्ये यांची मुलगी सुंदराबाई हिच्याशीं पंतांचा विवाह झाल्यानंतर पाध्ये घराण्याशीं त्यांचे आधींच असलेले संबंध अधिक जिन्हाळ्याचे झाले. मोरोपंत दररोज रात्रीं घुळीच्या पाटीवर काव्य लिहीत व सकाळीं लक्ष्मणभट्ट वाईकर नांवाचे गृहस्थ त्याची प्रत शाईने करून ठेवीत. आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत पंतांनी बाबूजी नाइकांकडील पुराणिकाचें काम सोडलें नाहीं. बाबूजी नाइकांनी पंतांना राहण्यासाठी म्हणून एक वाडा कायमचा देऊन टाकला होता. पंतांचे

बहुतेक सर्व ग्रंथ वारामतीस आल्यावर रचले गेले. पुराण सांगणें, उत्तम ग्रंथांचें परिशीलन करणें व काव्य निर्माण करणें याव्यतिरिक्त पंतांनी इतर भानगडींत कधीं लक्ष घातलें नाही. पंतांच्या आप्त व मित्रांपैकीं बरेच जण त्यांच्या काव्याला प्रोत्साहन देणारे व त्यांच्या नवनवीन काव्याच्या आस्वा-दनासाठीं आतुर असलेले असे होते. विशेषतः पंतांचे व्याही बाबा पाध्ये व त्यांचे पुत्र प्रसिद्ध कीर्तनकार मैराळ बुवा आणि प्रख्यात शाहीर रामजोशी हे पंतांच्या रसिक मंडळींत व पंतांच्या आर्येचा प्रसार करणारांत विशेष उल्लेखनीय होत. शके १७१० च्या कार्तिकांत मोरोपंत काशीयात्रेस गेले. पंतांनी आपली कविता काशीला पोहोचल्यावर तेथील पंडितांस दाखविली. पंडितांच्या सभेंत त्यांच्या ग्रंथाची शलाकापरीक्षा घेण्यांत आली व ज्या निघाल्या त्या कविता संस्कृताभिमानांनी पंडितांसहि आवडल्या. त्यांनी पंतांच्या कवितेची स्तुति केली. याच प्रसंगाचा उल्लेख, काशीनाथ बाबा पाध्ये यांनी आपल्या एका आर्येंत असा केला आहे :-

“ ज्या उपजतांचि गेल्या काशी रामेश्वरा नमायाला
आर्या या प्रौढपणीं, जगतीतल हें पुरे न मायाला. ”

काशीनंतर प्रयाग व गया अशी त्रिस्थळीं यात्रा पूर्ण करून शके १७१२ मध्यें ते परत वारामतीस आले. काशीयात्रेहून परत येतांना वाटेंत पंतांना अहल्याबाई होळकर यांच्या भेटीचा योग आला. अहल्याबाईने त्यांना आपल्या पदरीं राहण्याविषयीं अत्यंत आग्रह केला; परंतु पंतांनी, बाबूजी नाइकांवरील प्रेमामुळें त्यांना होकार दिला नाही.

शके १७१६ मध्यें, चैत्र शु. १५ रोजीं मोरोपंत कैलासवासी झाले.

पंतांची काव्यरचना

१. शके १६७२ ते १६८२ हा कालखंड मोरोपंतांच्या काव्यरचनेचा प्राथमिक कालखंड होय. संस्कृत महाकाव्याच्या धर्तीवर व वेगवेगळ्या वृत्तांत रचण्यांत आलेलें ‘ कुशलवाख्यान ’ हें मोरोपंतांचें पहिलें काव्य होय. या नंतर शिवलीलावर्णनपर असा ब्रह्मोत्तरखंड त्यांनी रचला असून त्यासाठी त्यांनी, आर्येचा उपयोग केला आहे. याच काळांत त्यांनी आर्यागीति

वृत्तांत भागवताच्या दशमस्कंधावर आधारलेल्या कृष्ण-विजय या काव्याच्या रचनेस आरंभ केला व त्याच वेळीं इतर पुराणांच्या आधारे कांहीं आख्यानेंहि त्यांनी रचिलीं. या कालाच्या शेवटच्या भागांत ' प्रल्हाद-विजय ' हें काव्य त्यांनी रचलें.

२. पंत-काव्यरचनेचा दुसरा कालखंड म्हणजे शके १६८३ ते १६८८ पर्यंतचा. या कालांत पंतांची बहुतेक श्लोकरचना निर्माण झाली आहे. ' कृष्णविजया ' चा पुढील भाग व अनेक श्लोकबद्ध आख्यानें त्यांनी या काळांत लिहिलीं.

३. शके १६८८ ते १६९४ हा तिसरा कालखंड होय. या काळांतच पंतांनी आपल्या रचनेसाठीं आर्यावृत्ताचा नेहमीसाठी स्वीकार केला. यानंतरचीं त्यांचीं बहुतेक काव्ये आर्यावृत्तांतच आहेत. या कालखंडांत त्यांनी कृष्णविजयाचा आर्याविद्ध असा शेवटचा भाग, मंत्ररामायण, आर्यामुक्तामाला, आर्या केकावलि, नाममाहात्म्य, संशयरत्नावली, नामसुधाचपक, सीतागीत, सावित्रीगीत व रुक्मिणीगीत आणि वरींच स्तोत्रें रचलीं आहेत.

४. यानंतरचा शके १६९४ ते १७०३ हा दहा वर्षांचा काल म्हणजे ' महाभारत ' रचनेचा काल होय. या कालांत पंतांनी इतर कविता लिहिली नसावी.

५. यानंतरचा पंतांच्या काव्यरचनेचा शेवटचा कालखंड सुरू होतो. शके १७०४ पासून १७१६ पर्यंतचा काळ या विभागांत समाविष्ट होतो. या कालखंडांत प्रामुख्याने संकीर्ण रामायणें, मंत्रभागवत, मंत्ररामायण, साकीबद्ध आख्यानें व श्लोककेकावलि हीं काव्ये रचिलीं गेलीं.

अशा रीतीने आपल्या आयुष्याचीं चाळीस वर्षे काव्यनिर्मिति करून व आयुष्याच्या शेवटपर्यंत हें कार्य करीत राहून, मोरोपंतांनी मराठी वाङ्मयांत मोलाची भर घातली आहे.

मोरोपंतांच्या कवितेचें स्वरूप

मोरोपंतांची काव्यरचना विपुल असून, प्राचीन मराठी कवींत त्यांचें एक स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. आपल्या बहुतेक काव्यांतून मोरो-

पंतांनी संस्कृतांतील रामायण, माहाभारत व पुराणें यांतील कथांना मराठी साज चढविलेला आहे. केकावलीसारखी स्वतंत्र काव्यरचना त्यांनी केली असली तरी तिचें प्रमाण अत्यल्प आहे. तत्कालीन वाङ्मयीन परंपरा, लोकाभिरुचि व मोरोपंतांचा पुराणिकाचा व्यवसाय यांनी मोरोपंती काव्याचें हें स्वरूप निश्चित केले आहे.

मोरोपंत, ज्ञानेश्वरतुकारामादिकांप्रमाणें संत नव्हते व म्हणूनच संतकाव्यापेक्षा त्यांच्या काव्यामागील प्रेरणा भिन्न आहे. ईश्वरभक्ति, परमेश्वराचें गुणसंकीर्तन व त्याद्वारें आत्मोद्धार हा हेतु पंतांनी आपल्या काव्यरचनेंत बाळगला आहे, यांत संशय नाही, परंतु त्याबरोबरच, 'आपण काव्य निर्माण करीत आहों' याचीहि जाणीव त्यांना सतत असल्याचें दिसून येतें. आपल्या कवितेला उत्तम काव्याचें स्वरूप यावें व निवेदनास निवडलेली कथा आकर्षक पद्धतीने सांगितली जावी, हे प्रमुख हेतु मोरोपंतांसमोर असल्याचें दिसून येतें.

आपल्या या उद्दिष्टांना परिपोषक ठरेल अशा रीतीनेच पंतांनी आपल्या कथाची निवड व मांडणी केलेली असल्यामुळे त्यांत भगवद्भक्तीचा जिव्हाळा, काव्यसौंदर्य व रचनाकौशल्य यांचा एकत्रित आढळ होतो.

रामायण, महाभारत, भागवत इत्यादींमधील कथांवर मराठी रचना करीत असतांना, मोरोपंत शक्यतो मूळ कथेंत कसलाहि बदल करीत नाहीत; परंतु मुळांतील शब्द न शब्द मराठीत आणण्याचाहि ते हव्यास बाळगीत नाहीत. मोरोपंत संक्षेपप्रिय आहेत व म्हणूनच मुळांतील अत्यंत विस्तृत कथा शक्यतो कोणतीहि महत्त्वाची घटना न वगळतां अगदी थोडक्यांत मराठीत आणतात. तात्त्विक विवेचनाचा भाग मोरोपंत बहुधा आपल्या काव्यांत आणीत नाहीत. मुळांत जेथे असें विवेचन असेल तेथे ते केवळ मूळ कथेवरच आपली दृष्टि केंद्रित करतात. अत्यंत मोजक्या शब्दांत अभिप्रेत-अर्थ, प्रभावी रीतीने व्यक्त करण्याचें मोरोपंतांचें सामर्थ्य त्यांच्या या संक्षेप करण्याच्या प्रवृत्तीस अत्यंत उपकारक ठरलें आहे. संक्षेप करण्याच्या या प्रवृत्तीमुळे अनेकदा कथानकाला ओघ येतो व कथा अधिक आकर्षक होते; हें जसें खरें तसेंच

कांही वेळेस या संक्षेपामुळेच कथानकांतील प्रसंगांची उत्कटता जाणवावी तेवढी जाणवत नाही हेहि खरे.

क्वचित् मोरोपंत, मुळांतील अगदी लहान प्रसंगांचा विस्तारहि करतात. रुक्मिणीविवाहकथेचें उदाहरण या दृष्टीने उल्लेखनीय होय. भगवद्भक्ति ज्यांतून प्रकट करतां येईल असें उत्तम कथानक आढळलें तर मोरोपंत त्याचा विस्तार कधीं कधीं करतात असें दिसतें. एरव्हीं सामान्यतः त्यांना विस्तार आवडत नाही असेंच दिसतें.

स्वतंत्र कथानिर्मितीच्या रूपानें जरी मोरोपंतांची कल्पनाशक्ति क्वचित्च प्रकट झालेली असली तरी कथानिवेदन करतांना त्यांनी जो कल्पनाविलास, जे अलंकार वापरले आहेत त्यांवरून त्यांच्या कल्पनाशक्तीची साक्ष पटते. 'हंसकाककथा' किंवा 'रुक्मिणीविवाहकथा' यांसारख्या सम-रसून वर्णन केलेल्या आख्यानांत त्यांच्या कल्पकतेचा विलास औचित्यपूर्णतेने व आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी अपरिहार्य म्हणून आलेला आहे व म्हणूनच त्या त्या स्थळीं उत्कृष्ट काव्यनिर्मिति झाली आहे. मोरोपंती काव्यांत कांही ठिकाणीं मात्र कल्पनाविलास, मूळ कथानिवेदनाशीं एकजीव न झालेला, उलट मुद्दाम सजावटीसाठी वापरलेला असा वाटतो. कित्येक वेळेस तर यमक जुळविण्याच्या त्यांच्या हव्यासांतूनहि विशिष्ट कल्पनांची योजना होते व तिच्या औचित्याचा विचारहि गौण लेखला जातो. मोरोपंतांच्या कथांतील आर्यांचा एक विशेष असा आहे कीं, सामान्यतः आर्यंचा पूर्वार्ध कथा वर्णन करणारा असतो, व उत्तरार्धांत, त्याला साजेशी कल्पना वापरलेली असते. अनेकदा हा क्रम उलटाहि आढळतो यमक जुळविण्याच्या सोयींतून ही रचनापद्धति उद्भवली असावी. पहिल्या ओळींत कथानक वर्णन केल्यावर त्या ओळीच्या शेवटच्या अक्षरांशीं यमक जुळविणारीं अक्षरेंच दुसऱ्या ओळीच्या शेवटीं आणावयाचीं तर कथानकांतील भाग तींत वर्णन करतां येईलच असें नव्हे ! त्यापेक्षा एखादा दृष्टान्त वापरला म्हणजे तें सोयीचें होते, कारण दृष्टान्ताच्या निवडीचें क्षेत्र अधिक व्यापक असतें. कांही वेळेस तर यमक जुळवावयाच्या शब्दांवरून व त्यासाठीच कल्पना

सुचल्या असाव्यात असाहि तर्क करतां येतो. या पद्धतीने आलेला कल्पना-विलास अनेकदा कृत्रिम, निरर्थक, अनुचित व रसापकर्षक ठरतो.

‘ किरातार्जुनयुद्ध ’ या आख्यानांतील पुढील ओळी उदाहरणार्थ वघा.

ज्याचा पाद म्हणे ‘ रे भक्तभवा स्वकुदशा न कर वाळ ’
त्यावरि घनंजयाचा भंगे पावे यशा न करवाळ.

या आर्येतील पूर्वाघात महादेवाचें जें वर्णन केलेलें आहे तें वस्तुतः प्रसंगाला मुळींच अनुरूप वाटत नाही. ‘ ज्याचा पाय, भक्ताच्या संसारास, कुदशा न करून घेतां, वाळ असें म्हणतो; त्यावर अर्जुनाचें खड्ग भंग पावलें ’ हें म्हणण्यांत काय औचित्य आहे ? ‘ करवाळ ’ या शब्दाशीं यमक जुळविण्यासाठीच केवळ ही रचना झालेली दिसते. यमकांची मोहिनी मोरोपंतांना दांडगी आहे. आपल्या एवढ्या विपुल काव्यरचनेंत त्यांनी सर्वत्र यमकाची रचना केली असून, त्यांचें यमक जवळ जवळ नेहमींच अनेकाक्षरीं असतें. त्यांची प्रारंभीचीं काव्यें, यमकरचनेमुळे क्लिष्ट व कृत्रिम वाटत असलीं तरी नंतर त्यांनी यमकरचना एवढी अंगवळणी पाडून घेतली कीं ती त्यांच्या भाषेचा सहजधर्मच झाली असावी असें वाटतें. औचित्यहानि न होऊं देतां, अर्थाची ओढाताण न करतां व प्रसन्नता न घालवितां त्यांनी अनेक ठिकाणीं यमकांची योजना केलेली आहे. मोरोपंतांचें शब्दप्रभुत्वहि या कामीं त्यांस सहायक ठरलें आहे.

मोरोपंतांची भाषाशैली

मोरोपंतांच्या काव्याची भाषाशैली हा एक मोठा वादाचा विषय होय ! अनेकांच्या मते ती संस्कृत-निष्ठ, कृत्रिम, विद्वज्जड व काव्याला अनुकूल अशी आहे तर कित्येकांच्या मते संस्कृतप्राचुर्य, हें मोरोपंतांच्या भाषेचें वैशिष्ट्य असून, त्यामुळें त्यांची भाषा प्रौढ व परिणामकारक झाली आहे. दोन्ही विचारांत तथ्यांचा आहे. या विचारांतील तारतम्य ठरविण्यापूर्वी एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें भाग आहे की, मोरोपंत नुसतेच कवि नव्हते तर

विद्वान् पंडितहि होते. त्यांचा व्यासंग दांडगा होता व तो प्रामुख्याने संस्कृत ग्रंथावर आधारलेला होता. त्यांच्या भाषेवर व कल्पनाविलासावर या संस्कारांचा ठसा उमटणें साहजिकच होय. मोरोपंतांना सावी, प्रसन्न भाषा लिहितां येणें अशक्य नव्हतें असें त्यांच्या 'रुक्मिणी-विवाह-कथा' किंवा 'हंस-काक-कथा' यांत दिसून येतें; मात्र त्यांचें हें सार्धेपणहि त्यांच्या इतर काव्याच्या तुलनेनेच ठरवावयाचें ! मोरोपंतांच्या भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भरणा अधिक आहे हेंहि खरें पण इतर कवींनी काय कमी संस्कृत शब्द स्वतःच्या काव्यांत वापरले आहेत ?

मोरोपंतांच्या क्लिष्टतेचा विचार करतांनाहि एक दोन गोष्टी अवश्य लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. कोणतेंहि काव्य (अथवा गद्य वाङ्मयप्रकार) कळण्यासाठी माणसाची एक पातळी अभिप्रेत असते. मोरोपंतांचें काव्य क्लिष्ट आहे तर मग इतर कवींचीं काय सर्व काव्यें सर्वांना कळतात ? त्यासाठीहि तयारीची, अभ्यासाची गरज असतेच.

एवढी तयारी असेल व संवयीने मोरोपंतांच्या लेखनाचे विशेष जर माहीत झाले असतील तर त्यांचें पुष्कळसें काव्य, क्लिष्ट वाटणारें नाही. शिवाय मोरोपंती काव्यांतली क्लिष्टता बहुधा रचनेची शिथिलता, दूरान्वय किंवा सदोष भाषा यांतून आलेली नसून संस्कृतच्या अतिरेकी परिणामांतून आलेली आहे व असा अतिरेक सर्वत्र नाही. मोरोपंतांची रचना नेहमी शुद्ध व निर्दोष असते, त्यांमुळें संस्कृतप्रचुर रचना असली तरी प्रयत्नांनी व संवयीने तिचा सुसंगत अर्थ कळू शकतो.

मोरोपंतांनी आपल्या भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भरणाच केवळ केला असें नव्हे तर संस्कृत व्याकरणाचे नियमहि त्यांनी मराठीला लावले आहेत. मराठीच्या संस्कृतीकरणाचा हा प्रयत्न त्यांनी जाणूनबुजून व सर्वत्र केला आहे. संस्कृत व्याकरणानुसार त्यांनी ज्या गोष्टी मराठी रचनेंत उपयोजिल्या त्यांपैकी काहीं ठळक गोष्टी पुढीलप्रमाणें होत :-

१ मराठींत विशेषणाला विशेष्यानुसार लिंगवचन विभक्तीचे प्रत्यय लावण्याची प्रथा नाही, कांही थोडीं विशेषणें विशेष्याच्या लिंगानुसार

मात्र बदलतात. प्रथमेव्यतिरिक्त अन्य विभक्तींत असलेल्या विशेष्याचें जर तें विशेषण असेल तर मग मात्र त्याचें सामान्यरूप होतें, जसें :- चांगला मुलगा, चांगल्या मुलाने, पण मोरोपंत संस्कृतप्रमाणें सार्वत्रिक हा प्रकार करतात

उदा. :- “अन्या धन्या कन्या अन्याय न्याय जाणत्या मार्गे.” (दु. श.) किंवा-नीचा तुझीच माता (दु. श.) अथवा-लत्ता मारिल काम धेनु भगवद्भक्ताहिता वासरा (अंबरीष) कांही वेळेस तर केवळ विशेषणाला विभक्ति प्रत्यय लागून विशेष्याचें नुसतें सामान्यरूप केलें जातें. जसें:-राजा पाहोनि चक्रेकरुनि अतिशयें ब्राह्मणा तापल्याला (अंब.)

२. मराठींत रूढ असलेल्या शब्दांचा त्यांच्या संस्कृतांतील लिंगांप्रमाणें अनेकदा, प्रयोग करतात जसें:- जन्म (न. लि.) काय (न. लि.) स्त्री जन (ए. व. पुल्लिगी)

३. ‘अयंजनः’ या संस्कृत वाक्यप्रयोगाच्या धर्तीवर ‘हाजन’ याचा उपयोग प्रथम पुरुषाच्या अर्थाने करतात.

४. कांहीं वेळेस मोरोपंत, संस्कृतांतील शब्दच नव्हे तर वाक्यखंडहि मराठींत वापरतात, उदा. :-

‘काच स्मृतिरयि तापसि, मैवं प्रलपात्र भृभुजः सदासि.’

या संस्कृतीकरणाच्या हव्यासाचा कित्येकदा अतिरेक होतो तेव्हा मात्र दुर्बलता वाढते व भाषा अमराठी वाटू लागते. संस्कृत शब्द वापरतांना तारतम्य न बाळगल्यामुळे व अनेकदां यमकासाठी विशिष्ट शब्द हवा असतो म्हणून अगदी अरूढ असे संस्कृत शब्दहि मोरोपंत रूढ शब्दांप्रमाणें वापरून जातात व त्यामुळेहि भाषा दुर्बल होते. उदाहरणार्थ, क्ष्वेड, चिबुक, नाकी, अदभ्र, नळद, सवांग, वायसाराती, क्षय, गोमायु हे क्रमाने विप, हनुवटी, देव, पुष्कळ, वाळा, यज्ञांग, घुबड, घर व कोल्हा या अर्थाचे शब्द याची साक्ष देतील यांच्या जोडीला प्रदीर्घ समासहि बरेच असतात. जसें :-

तपक्रतुव्रतजपद्विजोपासना, पुरस्थस्वमदघ्नकिरातमस्तकीं, मत्कर्ण-तूपाहरवृत्त-सुधाचणकता

त्याचप्रमाणे कांही वेळेस साधी गोष्टहि मोरोपंत जड करून सांगतात, जसें :- (महादेव) किरातत्वाच्छादन मूर्तिसंपदेवरि वे. म्हणजे महादेवाने किरातरूप धारण केले. तसेंच परिचित शब्दांचा अपरिचित पर्याय-शब्द ते बनवितात तेव्हांहि विचित्र वाटते. जसें 'इंद्रजित्' ऐवजीं 'शक्रजित्.' असे अतिरेकी प्रकार जेथे आलेले आहेत, जेथे लांब लांब व दुर्बोध यमकें आलीं आहेत अशा ठिकाणीं मोरोपंती काव्य निःसंशय क्लिष्ट आहे. मात्र, मोरोपंतांच्या विपुल काव्यसंभारांत, अशा क्लिष्टतेचें प्रमाण मयदिवाहेर गेलेले नाही; म्हणूनच मोरोपंतांची भाषाशैली संस्कृतप्रचुर, प्रौढ, अनेक पौराणिक संदर्भांनी युक्त अशी असली तरी प्रसंगानुरूप वेष धारण करणारी, यथार्थ भावदर्शन करणारी, संवादचातुर्याच्या आधारेणें कोणताहि प्रसंग समूर्त करणारी अशीहि आहे. दोष अथतिच जे आहेत ते नाकारतां येत नसले तरी ते विपुल प्रमाणांत नाहीत व म्हणूनच मोरोपंती काव्याच्या सौंदर्यांत त्यामुळे विशेष उणीव निर्माण होत नाही.

नेत्र भुजोरुस्फुरणें चितेची सोडिली मनें बाज,
माज प्राणांनींही गेल्या धैर्येहि यावया लाज. २८

तोचि समूलाधिज्वर-हर मात्रा आणुनी उषःकाळीं
आला द्विज-धन्वंतरि, सदय पिताही तसा नसे बाळीं. २९

आधीं विप्रमुखश्री कळवी येतांचि माधवागमन
मग मुनि सांगे मज, तों ऊठ म्हणे गुरुपदास लाग, मन. ३०

विप्रे कथिलें मज कीं, " वत्से, लिहिलेस उत्तम श्लोक,
ज्यांच्या अर्थ-श्रवणें आला धावोनि उत्तमश्लोक." ३१

कोणालाहि न कळतां स्वरथीं द्विज बैसवूनि सूतातें
' हूं कुंडिनमार्ग ' म्हणे प्रभुवाक्य कथी, दया प्रभूता तें. ३२

एका रात्रींतचि ये मध्यें ते देश काय हो थोडे !
जोडे ल्याले पविचे ? कीं बाई वायुमित्र ते घोडे ? ३३

भावोजीला कळतां तेहि सहसैन्य धांवले आले
झाले एक मरुदनळ, लोकांचें काय त्यांपुढें चाले ! ३४

आले प्रभु हें कळतां सामोरा शीघ्र धांवला बाप
हा पर्जन्यप्रियसखशिखिसुख सेवी उरेचिना ताप. ३५

तातें पूजा केली गेली चिता विलोकुनी नखरें
प्रणतांचे तोपत्रयहर, हरिपदनीररुह वितान खरें. ३६

कृष्णागमनानंदें हृदयांतुनि ज्या बळेंचि घालविलें
चैत्रादिमनें द्याया स्थळ त्या चितादिकांसि पालविलें. ३७

अंबेच्या नमनाला न्यावी, जीचा विवाह, नवरी ती ,
धरि हरिशंका दादा, देवीयात्रा कुळीं न नवरीती. ३८

मग बाई, दादाचे, मागधशाल्वांदिकांहि मेल्यांचे-
सैनिक मज रक्षाया आले, धाकें विरोनि गेल्यांचे. ३९

हस्तीं शस्त्रें, दंशित, रथतुरगगजाधिरूढ ते कोले
ओले वरि वीररसें, वीरश्री केंवि त्यांसवें बोले ? ४०

स्वसखी, धात्री, जननी, विप्रस्त्रीमंडळी न ती पेटी
तींत मणी मी नेलें, शुभविधिनें श्रीशिवेचिया भेटी. ४१

नमिलीं श्रीपदपद्मं जीं मधुपां देति आसरा जीवां
गंगेच्याहि नसे ती मृदुता, न श्री, न वास, राजीवां. ४२

पूजुनि पाय विनविली, “ कन्यांतें प्रसवतात ज्या माता-
त्या लटिक्या, तूंचि खरी; तुज कृष्णचि योग्य होय जामाता. ४३

हीं तूझी कीं हरिचीं पदपद्मं सेव्य म्हणुनि, देहा तीं
स्वीकारूत, दयेनें तूंचि मला शौरिच्याचि दे हातीं. ” ४४

ऐसी प्रार्थित होतें चित्तांतचि मी अशांत विप्रसती
' फलितं सर्व ' म्हणती, पूजा सांगों समीप ज्या असती. ४५

सर्व सतीपूजा म्यां केली घेऊनि तत्प्रसादाशी
दासी हरिची, परिपळ झाल्यें भटमीनमंडळा दाशी. ४६

देवीप्रासादांतुनि निघतां, द्याया करास आलीला-
आलीला धरुनि करीं दाखविली त्या गतींत आलीला. ४७

अवलोकनांत माझ्या नसती जरि साजणी, कृपा मरते
खड्ग प्रथम मग क्षितिपृष्ठीं पडले गळोनि पामर ते. ४८

त्या मेल्यांस कशासी पाहूं मी प्रियतमासी अवलोकी
कीं आला कीं नाहीं, होय तडित्स्फुरण काय तंव लोकी ! ४९

येतां ऐसें नाहीं, हें कां जातांचि जाहलें साचें ?
याचें कारण बाई, मीं पात्र शिवाकृपाकटाक्षाचें ५०

पत्रीं लिहिलें होतें, “ देवीयात्रैत मज पदें दावा;
दावा बहुतांशीं, हा भाव कळों दुर्जनासि नेदावा ” ५१

नयनांवरि येति सये, नलिनांवरि भृंगबालसे वाल
त्यांसि म्हणे, “ साधु कसे ? पूजिन जरि काय गाल सेवाल ” ५२

प्रभुसि पहाया पूर्वींपासुनि मन्नेत्रपद्म बहु लोल
तो लग्न-समय, तो उपवासहि, लावील कोण सखि बोल ? ५३

तों आला हरि सुंदरि, जोडा नाहीच त्या महाभागा
आपुलिपा घ्याया, ते कोले वारिति कसे महाभागा ? ५४

हरि रवि, मी नलिनी, स्त्री कैरविणी, वीर वायसाराती
आनंदाची वेळा सांगों तुज साध्वि, काय सारा ती ! ५५

माझा मूर्त मनोरथ तो रथ आला प्रियास घेऊन,
दर्शन नयनें घेती जैसें शिशिरीं दरिद्र घेऊन. ५६

माळा उंचवितां, प्रिय आपणहि रथावरूनिया लवला
लव लागेना तों घे अंकीं करुणासमुद्र कालवला. ५७

हरि-नील-निभ-वरांकीं बसलें, न श्री घनीं तशी चपळे
गेला घेउनि हरि निजभाग सुखें त्यासि म्हणति नीच पळे. ५८

मज नेल्यावरि रक्षक वीरांनीं उघडिले बळें डोळे
लोळे जरि धूळिमध्यें केतुच्छायेंत तरि तनू पोळे. ५९

हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनीं
हाकांनीं नभ भरिलें; जाय सुरांच्याहि नाद हा कानीं ६०

कन्या कीर्तिहि हरिली, देखत असतां बळेंचि गोपानें
'सोपानें' वीरशिरें केलीं कीं !' म्हणति भूप कोपानें. ६१

शाल्व जरासंधादिक चैद्याचे जे सहाय ते रागें
मार्गें धांवत आले तळमळती अंतरीं दिल्या डारें. ६२

पुष्कळ बळ खळ घेउनि हरिवरि आले नृपाळ ते कुतरे
उतरे एकहि न कशीं कनकासीं कोटि भांडता धुतरे. ६३

प्रथम कटक मज भासे कल्पांत क्षुब्धसिंधुचा लोट
मन्मति चितेंत बुडे पळभरि सखि, वापिकेंत जसि मोट. ६४

मज आलिंगुनि हांसुनि विभु म्हणती, "कातराक्षि, नेत्रांस,
उघडुनि, निज यदुभटभुजकुतुक पहा, धरिसि कां मनें त्रास? ६५

खळ-बळ-जळधि प्राशन करितिल यदुवाडव क्षणांमाजी
आजिप्रिय दीर तुझा बळभद्र अगस्त्य होतसे आजी." ६६

पाहे मीं तों बाई, अरिहरिणांमाजि वृष्णि शार्दूल
तूळ ज्वलनासीं जरि भांडे, तेजासि झोय अनुकूल. ६७

भावोजींचा विक्रम काय वदों ? खळवळांत हे रुद्र,
मुद्रत्नाकर सुजनीं, यांसीं कां भांडती नृप क्षुद्र ? ६८

मग आला गे वाई, दादा मज सोडवावया कोपें
तो पेंव वृश्चिकांचें लोकां परि या खगध्वजा सोपें ६९

स-मनोरथ-रथ-शस्त्र प्रभुनें केला पळांत तो भग्न
नग्न स्वखड्गहि वधा तों मन्मत्त होय शोकविनिमग्न. ७०

अभय-प्रद-पदपद्मीं म्यां तेव्हां घातली मिठी घट्ट
घट्ट क्षणभरि झाल्यें, केली स्वाभाविका त्रपा गट्ट ! ७१

केला न वध, तदधिक श्यालाचि दुर्दशा सये केली
केली हरि जरि करि तरि करिमदशोभा दिगंतरा गेली. ७२

द्रौपदि, अशी कथा हे लग्नाची, फार मी वदों काय
पाय प्रभुचे संतत पूजावे तरिच सफळ हा काय.”

सीता-त्याग

नवसहस्र समा क्रमिल्या भल्या. प्रकृति त्या सुख फारचि पावल्या
नृपतितें वश नित्य असे प्रजा; रघुवरासि परंतु नसे प्रजा १

मोठ्या कोळेंकरुनि मग ती गर्भिणी होय रामा
रामातें ते बहुसुख करी पांडुवक्त्राभिरामा
ज्याची दृष्टि स्वसुतवदनप्रेक्षणातें भुकेली
केली स्त्रीशीं दशरथसुतें त्या चतुर्मासि केली २

तदनंतर गंधाढ्य दिव्यकेलिगृहांतरीं
कोणा एकादिशीं रात्रौ तोषवूनि मधूत्तरीं ३

घेउनि निजअंकावरि जनकसुता, गर्भिणी नवी रमणी
तीस पुसे लंकात्ररकाल, क्षितिपाल, सर्व वीरमणी ४

“ कृशांगि पांडुरानने, प्रजाफलोद्भवे लते,
त्रपा त्यजूनि सांग जे मनीं स्पृहा असेल ते
विदेहराजनंदिनी, प्रिये, पवित्रमानसे,
तुला अदेयवस्तु राज्यमंडळांत या नसे ! ” ५

म्हणे श्रीरामरमणी रमणीय वपुर्धरा
धराकन्या, जगत्पद्मा, पद्माक्षी, कंबुकंधरा ६

“ ऐकावें मुनिवचनोद्गतश्रुतीचें सद्ध्वान श्रमहर सर्व संसृतीचें;
देखाव्या मृगकुलसंकुला, विशाला, विप्रांच्या परमपवित्र

पर्णशाला. ७

देखाव्या ऋषिवनिता भल्या, कुलीना, निर्लोभा, निजहृदयेश-
भक्तिलीना

नीवारच्छद फलकंदनीरमूळें, सेवूनी प्रमुदित ज्या समाधिमूळें ८

देखावी सुरतटिनी लसत्तरंगा

पापौघश्रमशमनी शिवांतरंगा

जे वाहे सलिलमिषें सुधाचि सारी

आलोकें करूनच जन्ममृत्यु सारी ” ९

“ जा सकाळीं वरारोहे, देखायास्तव पावनें

शांतसत्त्वगणाकीर्णें, गंगातीरतपोवनें.”

ऐसें म्हणोनि रघुवंशावतंस मग सीतेसवें प्रमुदित

केलिगृहीं जडितमंचीं निजे, स्वजनरक्षार्थ जो समुदित;

निद्रा तदा नयनमार्गें करूनचि शरीरांतरीं प्रसरलीं;

राहूनिया प्रहर दोन स्वयेंचि सोडूनि मग दूर सरली. १०

मग निशिचर चार प्राज्ञ, विश्वासराशी

नमन करुनि रात्रौ श्रीअयोध्यावरासी

म्हणति “ मरणजन्मच्छेदका, भूसुतापा,

जन सकळहि गातो त्वत्सुकीर्तिप्रतापा ” ११

पृथक् पृथक् चार जनाननें अशी, लोकश्रुती ऐकुनिया तदा वशी

तयांस आज्ञा मग मर्त्यदेव दे, त्यांतील एकासह तो असें वदे; १२

“ माझे वा मम भार्येचें, बंधूचें-जरि दुष्कृत
जालें असेल तुजला प्रकृतीच्या मुखें श्रुत; १३

तरी सत्य वदे चारा, कैसी स्थिति असे जनीं ?
दंडापासुनि भीतीतें कदापि न धरी मनीं.” १४

ऐसें ऐकोनि नमुनी चार तो राघवाप्रति
कथिता जाहला ज्यातें एका त्यातेंचि संप्रती. १५

“ काचित् खळरजकाची गृहिणी कलहार्तमानसा होती
न विचारुनि धवातें, पळोनि गेली पितृक्षया हो, ती. १६

अनुचित जाणुनि, कन्या जामातृगृहासि आणिली तातें,
हातीं देता झाला, त्यातें जोडूनिया स्वहातातें. १७

बहुविध सांत्वन केलें परि तत्क्रोधाग्नि लेश न विजाला
रोषारुणदृक् दष्टाधर, ऐसे रजक बोलता जाला— १८

“ पुनरपि दशवदनसदनगता घरीं नांदवीतसे रामा
तो काय मी ? ” म्हणउनि वाहु उभारुनिया वदे, “ रामा ”
“ राजा म्हणउनि सरलें त्यातें परि मी तसें कदा न करी ”
आयकिलें इतुके हें बोलत होता असें सुहृन्निकरीं. ” १९

ऐसें ऐकोनिया राम चितेला मानसी धरी,
लोकांपवादवित्रस्त विचारातें मनीं करी : २०

जाली वन्हिमुखीं शुद्धी, तथापि जन निंदिती
टाकावी कीं न टाकावी हे शुद्धचरिता सती ! २१

अथभरतप्रभृति निजानुजांसि सारें
कळवितसे निशीं कथिलें जसें स्वचारें;
चरणरजेंकरुनचि नाशिता अघातें
स्वमत, असें कथित असे तदा तिघातें; २२

“योगी जसा त्यजितो संसारभयास्तव स्वममतेला
अपवादभयास्तव मी कीर्ति प्रतिपालनार्थं सीतेला.” २३

ऐसें आकर्णितां त्यांच्या नीर नेत्रांतुनी गळे
रोमांच उठले देहीं दुःखानें दाटले गळे. २४

सौमित्रि क्रोधतप्त क्षितिपतिस म्हणे, “प्रार्थना ऐक रामा
मिथ्या लोकापवादेंकरुनि विकलुषा त्वां त्यजावी न रामा;
म्लेंच्छाहीं निदिजे ते श्रुति, म्हणुनियां कायते विप्रलोकीं
टाकावी ? हें विचारेंकरुनि बुधपते, शास्त्रनेत्रें विलोकी.” २५

सीतात्यागद्विजपजननीं वाढला दुखःसिधू
शोकाश्रूंनीं भिजविती तदा भूमिसी रामबंधू.
कन्यात्यागश्रवणजनितक्लेशमूच्छेंसि गेली
शिपोनिया म्हणउनि जणों जीवनें शांत केली. २६

स्वबंधु करितात हे करुण मंजु शब्दें स्तव
कलंक परि लागतो निजकुळासि सीतेस्तव
असा करुनिया बरा दृढ विचार लंकापती—
कुळांतक वदे असें कठिन कीं श्रुती कांपती. २७

“अपवादभयास्तव मी स्वतनूतेंही तुम्हांसवें देखा
त्यागिन सहसा मग या सीतेचा कायसा असे लेखा ?” २८

दुःखाभिभूत नृप जाणोनि, शिंपित धरेतें स्वनेत्रकमळें,
होता निबद्धकर सौमित्रि पूजित दृगब्जें तदंघ्रिकमळें.
जो न स्वनामरसपानाभिलाषपरलोकव्रजासि भव दे;
तो लक्ष्मणासी नयनांहीं विलोकुनि असें भूमिवल्लभ वदे; २९

“ मम शब्द करुनि मान्य, टाकी क्षितिकन्येप्रति जान्हवी तटाकीं
अथवा स्वकरेंचि मार मातें, जरि सीतेस्तव पावसी श्रमातें.” ३०

अशि परिसुनि वाणी बंधुला हात जोडी
अवनतमुखपद्मं दीर्घ निःश्वास सोडी.
तुरगसहरथातें आणवी सूतहातें
पुसुनि गुरुस गेला क्षिप्र सीतागृहातें. ३१

लक्ष्मणागमनकारणा सती तत्क्षणींच समजे महासती
सवणप्रमुखराक्षसांतदा देवरासह असें वदे तदा; ३२

“ सौमित्रे, म्यां विनोदेंकरुनि निशि जगत्कामकल्पद्रुमातें
रामातें याचिलें जें, रघुकुलतिलकें अपिलें तेंचि मातें;
ऐसें मानीत होतें परि निजहृदयीं कीं खरें होत नाही
यावत् सस्यंदनातें तुज न निरखिलें आपुल्या लोचनांहीं.” ३३

रघूत्तमांघ्रिसारसा स्मरे प्रहृष्टमानसा
बसोनियां रथावरी प्रयाण तूर्ण ते करी. ३४

मार्गी चालत असतां दीरासह ते बसोनि रम्य रथीं
ऐशा दुश्चिन्हांते पाहे क्षितिकन्यका अरण्यपथीं; ३५

धांवती मार्ग लंघूनी मृगांची व्याकुळें कुळें-

पाहोनि दुर्निमित्तांतें म्हणे दीरास ती सती;

“ गोमायु आणिक मृगें रडतात वाटे
 व्यापूनि यास्तव मला भय फार वाटे
 लोकैकपालक मदीय मनोविसांवा
 श्रीराम बंधुसह नित्य सुखी असावा ! ”

३७

नेत्रांहीं अवलोकुनी स्मृतिभवद्विण्मौलिमालाकृति
 चिंताकुंचितचित्तवृत्तिस, “ पहा माते ” म्हणे तो कृती;
 “ हे हंसस्वरभाषिणी तुजकडे पद्मेक्षणे पाहते
 स्वर्गंगा लहरीभुजा उचलुनी भेटावया वाहते.

३८

फलपुष्पपल्लवभरें लवले तरराज तूज करिती नमने;
 विहगारवें कुशल हे पुसती; सुख फार यांसहि तवागमनें.

३९

सकरुण हृदयें पवित्र केलें; अवचित देउनि दर्शन स्वरांनीं
 म्हणउनि मधुपांगना प्रहर्षें तवगुण वर्णिति मंजुळ स्वरांनीं.

४०

आली कीं बहुदिवसीं स्वकाननातें.
 देखाया दशमुखजिन्मनोभिरामा
 या येती क्षितिपति-कीर्ति-शुभ्रवर्णा
 सामोऱ्या म्हणुनि तुला मराळरामा.”

४१

ऐकोनियां देवरभारतीतें, संतोष झाला मग फार तीतें.
 विलोकितां त्या अमरापगेला, संताप तीचा विलयासि गेला. ४२

सीतेसि पाहतां हर्षे देवी गौरपयोधरा.
गंगावलोकनें तोषे, देवी गौरपयोधरा. ४३

तरणिवर बसुन झडकर तरणिकुलवरक्षमाभृदनुकूला
देवरतिकरनदीच्या देवरसह शीघ्र जाय परकूला. ४४

करूनिया मज्जन विश्वपावनीं-
वनीं, प्रवेशे मग जानकी वनीं
संचित पाहे मग देवरास ती
सती, म्हणे, “ आश्रम कां न दीसती ? ” ४५

“ ते पावनाश्रम पहा दिसताति दूर;
व्योमासि चुंबित असे द्विजहोमधूर.
जावे इतःपर हळूहळु धूमराजी
लक्षी करुनि, दिसते विजितांबरा जी.
लोकप्रवादे त्पजिलें वनांतीं तुला जगद्वंद्यपदे वरानें.”
प्रशोकबाष्पाकुलकंधरानें, सांगितलें हें तिस देवरानें. ४७

“ मातर्नमस्ते क्षमस्वापराधी न
मानी मला, सर्वथा मी पराधीन.”
बोलोनि हें नम्र झाला, रडे फार
अस्रालि हे मौक्तिकांचा जणों हार. ४८

ऐसें ऐकोनि वाणीतें, शोके दीर्घस्वरें रडे
मूच्छावातविनिर्धूता सीतारंभा धरे पडे. ४९

करुनी वामहस्ताचें छत्र शक्रजिदंतक
सांशुकातें दक्षिणातें करी सत्तालवृतक. ५०

तिच्या तनुस शिंपुनी स्वनयनोदके 'लेखनी'
म्हणे, "तव जळो विधे, सुविषमाक्षरांची खनी.
असेल घडली जरी रघुवरांघ्रिसेवा मला
प्रशोकभरमूर्च्छिता त्वरित हे उठो कोमला."

५१

निघूनिया कश्मलसिंधुच्या कडे
पाहे दिराच्या मुखनीरजाकडे
बोले, "मला त्यागुनि काननीं कसा
जासील वत्सा, स्वपुरासि लोकसा ?

५२

मदर्थे स्नेहानें सदयहृदया, त्वां निजकरें
जनस्थानीं केलीं छदनसदनें हृत्सुखकरें.
फलें, पुष्पें, मूळें प्रतिदिवस आणूनि सुरसें
वनातें ही केलें, श्रम न गणुनी, स्वात्मघरसें.

५३

आतां मदर्थ वदकोण तशा विशाळा
येथें करील तुजवांचुनि'पर्णशाळा ?
जातोसि टाकुनि कसा मज एकलीला ?
हा दारुणा परमपापविपाकल ला !

५४

पूर्वीं पुढें सतत रक्षित राम होता
काळानळीं सुरसपत्नघृतासि होता.
मागें तसाचि मज मानुनिया सुमित्रा
केलेंचि रक्षण सदैवहि तूं सुमित्रा.

५५

माथां रत्नकिरीट कुंडलयुग श्रोत्रीं विराजे बरें
बाहू अंगदभूषणें विलसती; सन्मध्यपीतांबरें;

कंठीं मौक्तिकहार चंदन उटी अंगीं घनश्यामला;
ऐसि राघवमूर्ति यावर कधीं भेटेल वत्सा मला ? ५६

सीते, सीते, म्हणवुनि वनीं शोधितां नित्य मातें
जो आलिगीं निजभुजयुगीं घट्ट वल्लीद्रुमातें;
मत्प्राप्त्यर्थं द्विजवरसखा मुख्यभर्ता जगाचा
पूर्वीं झाला विरहविमना मित्र शाखामृगांचा. ५७

मद्विधिकलशभवानें रामकृपासिंधु शोषिला सारा;
आतां मज शफरीला कैसा अन्यत्र वासरा, थारा ?” ५८

सांगुनि असें दिराला, निरोप हा पाठवी क्षितिवराला.
दृढ करुनि हृदय, कानें तो ऐकावा समस्त रसिकानें. ५९

“ हृत्कायवाक्कर्मजदोष मातें नसें कसें हें न कळे वराला ?
सत्त्वक्षयें पातक; अन्यथा मीं न वाहतें हीन कलेवराला. ६०

आहे मी सत्त्वसंपन्ना, कृपात्याग नका करूं
असाधु अथवा/साधु परंत्वत्याज्य लेकरूं. ६१

अपराध वियुक्ता मी परि मज त्यजिलें वनांत भूमिवरें;
बुध म्हणति दैव दुस्त्यज तें आलें प्रत्ययासि आजि बरें. ६२

अंतर्वत्नी पत्नी त्यजिली त्वां जेंवि पांसुला रामा;
हें काय विहित तुझिया कुळास, शीळास, पंडिता, रामा ? ६३

प्रसूति झाल्यावरि देहनाथा करीन मी तीव्र तपः प्रयोगा
जन्मांतरीं होउनिया तुझी स्त्री जेणें न पावे क्षण विप्रयोगा.” ६४

निरोप हा सांगुनि देवराला सीता तयाला मग दे, वराला.
म्हणे, “तुंते क्षेम असो अशातें सदा सुबुद्धे बहु पाव शातें.” ६५

“विपिनी वनदेवता सदा तुज रक्षूत, न दुःख हो कदा.”
मृदु बोलुनिया असें तिला, नमुनि लक्ष्मण वीर चालिला. ६६

नयनागोचर देवर झाल्यावर ती पडे धरेवरती
तळमळ करि, पळभरि कळ न पडे, करपद तिला न आंवरती. ६७

जनहीनवनींस्थानीं दीना जनकनंदिनी
राजरामा रजोरिक्ता रुचिराक्षी रवे रडे. ६८

झाला दिसेना असा जे क्षणीं दीर
गेला तिचा तीस सोडूनियां धीर;
हृच्छोकवल्मीकभूकश्मलव्याळ
चावे, धरी घट्ट मातेसि तत्काळ. ६९

गळती समान नयनें गळतीं; लपनें न येति धड आलपनें
निज विग्रहासि उठवी निजवी; जनकात्मजा स्मरतसे जनका. ७०

“जनकाची मी कन्या, रघुपतिची स्त्री, त्रिविष्टपां मान्या
तदपि अशी मदवस्था; शिव! शिव! लिहिलेंसि काय कमळस्था? ७१

येईल लक्ष्मण फिरोनि न दूर गेला;
मद्वयलोकविषयींच वितोद केला.
कीं स्वप्न हा क्षणिकदुःखसुखप्रदाता?
किंवा स्वकर्मफल भोगवितो विधाता?

रघुकुळतिळका, मेदिनीपाळका,
सुहृदलिकमला, पापपंकोदका,
सुहृदयपदका, नीरदश्यामला,
अतुल भुजबळा, भग्नरक्षोबळा.”

७३

तोषधनाचे तस्कर त्या सीतेचे असे विलाप वनीं
शिरले जेंव्हां सत्वर दुःखप्रदाते चढोनियां पवनीं.;

७४

‘शुकपिकसकल कलकलस्वरें करुनि भोंवतींच आरडती;
विविधपतगनिकररवच्छलें करुनि भूमिभूलता रडती.

७५

टाकुनि नाट्यरसातें धांवुनि आले तिच्या समीप शिखी
शिपुनि निजनेत्रजळें, म्हणति, ‘सतीचा विज्ञो प्रकोपशिखी’

७६

शिपिति नेत्रजलांहीं स्वल्प शिवति भूमि धांवतां हरिणें.
स्वदुहितृशुगग्नितप्ता क्षिति म्हणउनि पोळतीं जणों चरणें

७७

शीतळकमळजळांहीं; वर्षति तीच्या तनूवरि भ्रमरी
निजवालधिचमरांहीं वीजिति तिस क्रिकरीपरी चमरी.

७८

सुमदालसा जलार्द्रा, ज्यांच्या सजळें करीं शिरीं कमळें,
ऐशा करिणी सेविति तिज कर्णव्यजनमारुतें विमळें.

७९

उदकस्थखगगणांहीं धांवुनि ते शिपिली जलकणांहीं.

करिति शकुंतद्विजवर पक्षच्छायेसि शीघ्र तीजवर.

झालें हंसाचें कुळ तें व्याकुळ तेथ जानकीशोकें;
ज्यांच्या मुखनयनांहुनि गळति मृणालें जळें तदवलोकें. ८१

निजजननी क्षिति, हेहि क्षितिजा, जाणूनियां असें नातें;
आलिगुनि समाजाविति म्हणवुनि धूलिस्वसा जणों तीतें. ८२

हृद्गत मी जरि कांही इच्या श्रमाचा नव्हेचि परिहार,
म्हणुनि जणों अश्रूतें गाळी मुक्ताफळच्छळें हार ! ८३

संगें घेउनि वेदशास्त्रनिपुणच्छात्रांसि त्या काननीं
यूपार्थ भ्रमतां ऋतुस्तव विलापातें तिच्या ऐकुनी,
साक्षाद्भस्मजटाभृदीश्वर जणों मूर्ती जगत्पावनी !
आला तेथ दयानिधान भगवान् वाल्मीकिनामा मुनी. ८४

नल-दमयंती

- कुशलप्रवृत्ति न कळे जिष्णूची, बहुत लोटले अब्द
धर्मासि भीम लावी 'राज्य तुवां बुडविलें' असा शब्द. १
- बृहदश्व द्विजराज श्रीधर्माच्या समीप आला, जो
ताप उरों चि न देता, त्यासि विधु न कां ह्यणोनि 'हा!' लाजो? २
- पूजुनि त्यासि नृप म्हणे, "परिसावें स्वकृत मीं निवेदीन,
पूज्यांसि दुःख सांगुनि अमृतनदनिमग्नसा निवे दीन. ३
- जन्हि धर्मन्यायद्विजदेवसपर्यापिथीं सदा रत मी;
द्यूत करुनि बुडालों सानुग सानुजसुहृत् सदार तमीं. ४
- द्यूतपणीं हारविली, ओढुनि नेली सभेंत मज्जाया;
काय वदों? तें केलें म्यां चि व्यसनीं स्वराज्य मज्जाया. ५
- संप्रति हा दास असा स्वीकारुनियां अरण्यवास वसे;
झाली पहा असी हे, हे ही जे तें सभाग्य वासवसे. ६
- दिव्यास्त्रें साधाया पाठविला तो हि वत्स न परतला;
वाटे मज कितवासि त्यजुनि मुनिजनीं वरुनि तप रतला. ७
- वाटे दुःखी मत्सम मीच, वदा जरि असेल आढळला.
न असा अयशःपद कीं भूपदकपदीं जडोनि हा ! ढळला" ८
- हांसोनि मुनि म्हणे, "वा! नळभूप जसा दुजा न साधि तसा;
न तुम्हीं दीन, न दुःखित, साधावें तें वनीं हि साधितसा. ९
- आज्ञेंत वंधु चौघे, धृतमूर्ति उपायसे, सुनय शस्त्री;
साक्षाच्छ्रीसीच सती, होऊं दे म्लान न मुख न यश स्त्री. १०
- परिसा नळगति तुमची श्रुतिरति हे ही सती अनळसा हो.
होता नळ तेजस्वी भास्करसा, इंदुसा, अनळसा हो ! ११
- श्रीवीरसेनसुत नळ निषधेश्वर सुगुणमणि करंडक हो !
ब्रह्मण्यप्रभु दुर्गतदारिद्र्यसमुद्रवरतरंडक हो ! १२

तो पुण्यश्लोक रणीं करितां रिपुवीरहानि वासवसा.
 तत्कीर्ति म्हणे, 'गी-श्री-धी हो ! या, योग्य हा निवास, वासा.' १३

वैदर्भ भीमराजा होता बहु खिन्न हीन संतानें,
 तो भेटोनि सुखविला दमनानें स्वपदलीनसंतानें. १४

नृपदास्यतुष्टमुनिचें मन त्या मुनिला म्हणे, 'सखे दमना,
 झाला शुद्ध, करावा संततिसुखपात्र हा सखेदमना.' १५

ब्रह्मर्षिवरें दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा;
 झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौघ संत तिचा. १६

ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती, हीं असीं तयां नवें
 ज्यां मुनिवरप्रसादप्रभवांतें त्रिभुवनें हि मानावें. १७

भीम नृपति दुग्धोदधि, दमयंती श्री च, वपु सुरचिर तित्ते.
 त्याहूनि देह दिवसोदिवस दिसे दीन जन्हि सुरचि रतिचें. १८

जाणों कळे भविष्यद्दमयंतीची स्मरा रुचिरतरता,
 हरदृगनळीं जळाला, रतिच्या विटला चि तो रुचिरता. १९

ती पाहिल्यावरि गमे कोणास हि न स्वरूप सुंदरसें.
 श्रीवनमाळे हि पुढें मिरवील स्वमद काय कुंद रसें ? २०

श्रीकृष्ण रुक्मिणीला, श्रीकृष्णा रुक्मिणी जसी; आतां
 दमयंतीस नळ, नळा दमयंती आयकें जनें गातां. २१

नळ नृप म्हणे, 'शिवा ! ती नवरी हो, मन दुजीस नवरी हो.'
 मैमी म्हणे 'शिवे ! तो नवरा हो, प्रेम नित्य नव राहो.' २२

एका समयीं धरिला हंस नळें तो म्हणे, 'कृपा कर गा.
 सोड मला, जरि व्हावी ती दमयंती वधू, नृपा, करगा. २३

करिन तुझें गुणवर्णन जणें होइल तुझी च नवरी ती.'
 सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे न धरिती च नव रीती. २४

राधाप्राप्त्यर्थं जसा तो स्वकरगतामळा यशा सिनळ,
 सोडी दमयंत्यर्थं क्षिप्र चि अतिदुर्लभा तशासि नळ. २५

- नळमुक्तराजहंसासह हंसांची नभःपथें आली
आली प्रमदवनीं, तों भैमी ही घेउनि प्रिया आली. २६
- भैमी म्हणे, ' मराळग्रहणेच्छा मन्मनांत आली हो.
एकासि तरि धरूं या, विखरा मुक्ता वनांत आली हो.' २७
- इतरा हंसांनीं त्या नेल्या बहु लोभवूनि दूरवर;
भैमी त्यासि धरूं ये, ज्या दे असुदान दानशूरवर. २८
- एकांतीं तीपासीं स्तविला निषधेंद्र तो खगानें हो.
जाणों राधेला दे खगभगद्वेणु तोख गानें हो ! २९
- ' काय द्विजें, तुला द्विजराजें ही काय मान-वसु-तनये,
जों त्वत्करासि तो सुरपसुतशतप्रवर मानवसुत न ये ? ३०
- पुण्यश्लोक निषधपति नळ खळत्रळजळधिवाडवानल गे !
लोकां महोःसवप्रद तो चि सदा, त्यांसि पाडवा न लगे. ३१
- स्मरबुधदस्त्ररुचिरतर ऐसें म्हणणार जे न ते लटिके,
हैयंगवीन जैसें सुरसिकरसनेपुढें न तेल टिके. ३२
- अनुपम अनुरूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्मजे, न नळ
होइल केवळ तापद, कीं जो नर नळ न होय तो अनळ. ३३
- नळकस्तूरी टाकुनि कां तूं घेसील अन्यनर माती ?
जरि वरिती न हरिप्रति घेती म्हणवूनि धन्य न रमा ती. ३४
- नररत्न तोचि, तूंचि स्त्रीरत्न, उदंड आडनांवांचीं;
न बुडविति न वा तारिति चित्रें वरवींहि आडनांवांचीं.' ३५
- ती सुमति म्हणे, ' आर्या ! त्वां तिकडे ही असें चि कळवावें,
साधो, हळुहळु मृदु मधु हित मित बोलोनि चित्त वळवावें.' ३६
- ' आज्ञा ' म्हणोनि येथुनि कळवुनि हें प्रेम तेथुनि उडाला.
हंस प्रत्युपकारीं हर्षीं, कामज्वरीं नळ, बुडाला. ३७
- झाली स्मरज्वरा ती घाया ही योग्य हें पिता समजे,
जाणति, न सांगतां सुख असुख पराचें जगीं सदा सम जे. ३८

- योजी स्वयंवरोत्सव, रायांसि सुख प्रकाम दे वार्ता.
आले नाहूतहि, मति कोणाची तें न कामदेवार्ता ? ३९
- देवषिमुखें परिसुनि शक्र करी धरुनि हरिख गमनातें;
त्याच्या विमान येइल काय न येता चि हरिखग मनातें ? ४०
- जों निकट कुंडिनाच्या आले यम वरुण भृभृदर्यनळ.
तां तो हि सकळसद्गुणनिधि पुण्यश्लोक वीरवर्य नळ. ४१
- ते सुर म्हणति, 'अहाहा ! नळ चि सकळपुरुषमुकुटहीरमणी,
नवरी न वरोल कसी, याला पाहोनि सुमति ही रमणो ? ४२
- आम्हांला चि न केवळ लावितसे व्यक्त लाज हा रविला;
आम्हीं निजतेजोमद याचिपुढें सर्व आज हारविंला.' ४३
- न सुचति जरि भलतैसी युक्ति प्रियकार्यसाधिका, मुकते
त्या साधुसंगतिमहालाभासहि सर्व साधि कामुक ते. ४४
- भेटोनि त्यासि म्हणती, 'कार्यपरें सर्वथा न लाजावें,
हो अस्मद्दूत, विमुख न जनें सत्यव्रता नला, जावें.' ४५
- 'होतो दूत' नळ म्हणे, 'कार्य वदा, कोण हो तुम्हीं चवघे ?'
ओळख देउनि म्हणती, 'आम्हीं भैम्यर्थ पातलों अवघे. ४६
- भैमी स्वयें वरु या आम्हां चवघाजणांत अन्यतमा,
हे कार्य; दूत हो गा, जा गा, वा, तीकडे चि धन्यतमा.' ४७
- सस्मितवदन नळ म्हणे, 'प्रभुजी, जो हेतु सुरवरागमनीं
माझ्या हि तोचि; सर्वां हि मृगांच्या तुल्य सुरवराग मनीं. ४८
- दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको, पावा,
कोण्हावरि हि सुनय न स्वातिक्रम आठवून कोपावा.' ४९
- शक्र म्हणे, 'वदलासि प्रथम तसें वचन, मग असें वदसी.
अचळ करीं च असावा व्यवहारीं शब्द संगरीं सदसि.' ५०
- भूप म्हणे, 'या कर्मी पवनहि होईल मज न सांगाती;
अंतःपुरप्रवेशीं जी प्रभुजी साधु युक्ति सांगा ती.' ५१

- शक्र म्हणे, 'जा गा तूं, चिंता आधीं च करिसि कां गा ती ?
आम्हांसि हें कठिन जरि तरि सुज्ञ प्रभु म्हणोनि कां गाती ?' ५२
- शक्रवरें नळ गेला, शिरला अंतःपुरीं सुखें सुरसा.
भैमीच्या हा, याच्या ती, सेवी रूपसंपदा सुरसा. ५३
- भैमी हर्षे त्याच्या, विधुच्या तसि कुमुदिनी न आगमनीं;
सत्कारुनि म्हणे, 'जी, यावें मद्भाषणें न आग मनीं. ५४
- सुंदरवर कोण तुम्हीं ? गुरुच्या वाटो न हें पराग मना.
कीं जें जें अंतःपुर तें तें हि विषय नव्हे परागमना. ५५
- आलां कसें अवारित ? कार्यार्थ प्रकट आयकों दावा;
वाटे कर्णी तुमचा वाङ्मयसौवर्णआय कोंदावा. ५६
- वाहों लागे गुरुघनरसपूरित वीरसेनभू पदळ.
'सुंदरि, मीं पाशिपितृपपावकपुरुहूतदूत भूप नळ. ५७
- सुमुखि, प्रार्थिति बहु तुज ऐसें प्रभु लोकपाळ ते चवघे,
अवघे उणे चि रस, तूं दिव्यरसाची च सर्वदा चव घे. ५८
- सुज्ञे, तुवां वरावा आम्हां चौघाजणांत अन्यतम,
धन्यतमत्व तुला यो, न शिवो पळ दयितविरहजन्यतम.' ५९
- हांसोनि म्हणे भैमी, "प्रणतिप्रिय देव गुरु, असें म्हणती,
त्यांहीं क्षमा करावी, स्वीकारावी यशोर्थ मत्प्रणती. ६०
- वरिले हे चि चरण म्यां, त्यजितां ज्वलतांत काय होमीन;
यज्जीवन जीवन तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन ?" ६१
- नळ नृप म्हणे, 'सुबुद्धे, या दासावरि तिहीं न कोपावें,
मदधिक कोटिगुणें ते, आग्रह कांहीं करूं नको, पावें. ६२
- मृत्यु असो, परवंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें;
त्वत्पाणिग्रहणें मीं देवांच्या बहु शिणेन कोपानें.' ६३
- विदुषी म्हणे, "म्हणा जा कीं 'म्यां कथिलें परोपरी, पण ती
प्रणति प्रभूसि करिती, 'अनुकंप्या मी स्वयंवरा' म्हणती." ६४

- सत्संमतस्वयंवरविधिनें वरितां तुम्हीं न अपराधी ;
 काय करूं, त्यजुनि तुम्हां माझी पळ अनुसरे न अपरा धी. ६५
- होईल देह रंगीं सुरपतिनरपतिसमक्ष नलगामी ;
 हा जन तुमच्या चि असे इतरा कोण्हाचिया हि न लगामीं ;” ६६
- होय अकृतकार्य हि नळ सुरवरसंमत खरें निवेदून ;
 सत्यें जसा तसा न प्राज्यें हि सुधारसें निवे दून. ६७
- रंगीं सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ;
 जाणीं चकोर ते ती मूर्तज्योत्स्ना चि तापदमयंती. ६८
- साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छळीं सदानळसा ;
 वैसे तिघांजणांसह हरि हि अधिष्ठूनि त्या सदा नळसा. ६९
- रंगीं पाहों जातां दिसले चौघे हि ते धवासम जे ;
 भैमी देवकृतच्छळ ऐसें चित्तांत तेधवा समजे. ७०
- पांचा नळांत जेव्हां काय दिसेना चि भेद लव तीस,
 बुद्धि म्हणे, ‘ कां भीसी ? गुरुचरणीं त्यजुनि खेद लवतीस.’ ७१
- कर जोडूनि म्हणे ती “ नळ भर्ता भीमकन्यकेला हो ;
 प्रभुजी, स्वप्नांत हि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो, ७२
- नळ पति, इतर पुरुष पितृबंधु जरि मनांत मानिले असती,
 तरि ताराल इला हो प्रभुजी, कैसी तरेल जी अ-सती ? ७३
- तीचा बळवान् निश्चय सुरहृत नळरूप घे हिरावूनी,
 बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्त्वगुणच्छळीं, हिरा ऊनीं. ७४
- शुद्ध सवांग कुश नळद, परि उपभोगोचितत्व नळदासी,
 ऐसें मनांत आणुनि दमयंती सुमति होय नळदासी. ७५
- पतिरूप सोडवुनि ती लोकेशांचा प्रसाद साधूनी,
 घाली नळासि माळा स्तविली प्रेमप्रसन्नसाधूनीं. ७६
- नळ तीस म्हणे ‘ कुलजे, त्वां जरि देवांसमक्ष मज वरिलें,
 जों सासु तों तुझा मीं होतां हि प्रेम ऊन मज वरिलें. ’ ७७

- ‘प्रत्यक्ष दर्शन मखीं, सुगति.’ असे वर नळासि वासव दे,
 ‘प्रकटेन इच्छितां, मम लोकीं येसील.’ हें हुताश वदे. ७८
- ‘पाकीं पटुत्व, घर्मीं स्थिति.’ हे वर दोन घर्म दे त्यातें.
 वरुण ‘जललाभ, माल्याम्लानत्व.’ हि त्या प्रमोद देत्यातें. ७९
- गेले सुरपति नरपति पाहुनि तो साधुतोषकर जोडा;
 बहु वदले, ‘या पुण्यश्लोका, जाया स्वदोष, कर जोडा.’ ८०
- झाला विवाह, गेला स्वपुरा, मग नळ तिसीं सदा रमला;
 भूमि म्हणे, ‘ताराया अवतरला विष्णु या सदार मला.’ ८१
- कन्येसि ‘इंद्रसेना’ पुत्राला ‘इंद्रसेन’ हें नाम
 ठेवी, प्रजांसि दे बहु सुख पुण्यश्लोक तो जसा राम. ८२
- सद्वापरकलि मार्गीं भेटे हरिला सलोकपाळाला;
 कळतां वृत्त क्रोधें घे बहु बडवूनि तो कपाळाला. ८३
- त्यांसि म्हणे, ‘केंवि तुम्हीं प्रभुनीं हि स्वाभिमान मोकलिला?
 नळ गुरु काय तुम्हांहुनि?’ सोसे न स्वापमान तो कलिला. ८४
- ‘देवांसमक्ष कैसा दमयंतीनें मनुष्य हा वरिला?
 दंड्या ती; दंडाहीं उठला प्रभुनीं न हात आवरिला.’ ८५
- शक्र म्हणे, ‘गा ! पुण्यश्लोक नळ गुणाढ्य रामसाच कवी,
 दे सत्त्व सात्त्विका सुख सज्जानें, तमचि तामसा चकवी. ८६
- योग्या ती च तयाला, तो चि तिला योग्य, जेंवि काम रती,
 अनुरूप योग सन्मत; साधूत्कर्षे असाधु कां मरती? ८७
- कामा, क्रोधा, लोभा अनुसरतां लोक फार वा, ठकले.
 न करावा सद्वेष, स्वहिता देवूं नये चि पाठ कले!’ ८८
- ऐसें शिकवुनि गेला स्वर्गाला शिष्यराय जीवाचा;
 मलिन कलि न मान्य करी, ती त्यासि शिवेल काय जी वाचा?
 रंध्रान्वेषण केलें कलिनें वर्षे समग्र वारा हो.
- खळ न विटे चि, जरि म्हणे द्वापर, ‘हा दुष्प्रयत्न वा राहो,’
 नळ भूप मूत्रशौचीं करि, पदधावन चुकोनि संध्या हो.

- जाणों तो साधु म्हणे, कलिची हि प्रार्थना न बंध्या हो. ९१
- त्या रंधरीं शिरला त्या श्रीच्या गेहीं हळूच कलि कवडा
छेदाया श्रितसुखदा जेंवि भजे शस्त्रपाणि हलिक वडा. ९२
- आपण शिरे नळीं कलि शिरवी त्या द्वापरासि पाशांत.
व्यसनीं भल्यासि पाडी खळ हरिणा व्याध जेंवि पाशांत. ९३
- ‘ द्यूत कर ’ असें शिकवी मग नळदायाद पुष्करासि कली;
न शिकावें परि तन्मति त्या दुर्मंत्रा सुदुष्करा सिकली. ९४
- पुष्कर म्हणे, ‘ करावें द्यूत. ’ नळ म्हणे, ‘ अहा ! भलें सुचलें !
अमृतापरीस माझ्या कर्णयुगाला त्वदुक्त हे रुचलें ” ९५
- द्यूतीं आनंद जयें थोडा त्या पुष्करासि, अति कलिला;
हानि नळाला नुमजे केली मलिनें शिरोनि मति कलिला. ९६
- दुष्कर साधन जीचें त्या धीतें मेळवूनि पुष्करसा
पुष्कर साजे, नळतनु जसि सरसी ग्रीष्मकाळशुष्करसा. ९७
- बहु मास भरीं भरला, प्रियसख सचित्रांसि विसरला निपट;
स्त्री हि श्री हि बहु रडे; कलिनें दाटूनि पाडिलें विपट; ९८
- सर्वस्वनाश होतां सचिवमतें ती करूनि यत्नातें,
धाडी माहेराला रथरत्नासह अपत्यरत्नातें. ९९
- सर्वस्व हरुनि पुष्कर नळराजाला म्हणे, ‘ उदारपणें
सेवट गोड करावा द्यूतरसाचा तुवां सुदारपणें. ’ १००
- गरळरसाच्या अब्दें, या तच्छब्दें अतीव तळमळला;
परि न दुरुक्तें आपण तो पुण्यश्लोक धीर नळ मळला. १०१
- जाय विभूषण दारानुगत नळ त्यागुनि स्वनगरातें;
बहु लाजवी, म्हणति तें जें ‘ हा ! हा ! ’ पौर तो स्वन गरातें ’
त्या पुण्यश्लोकाला आश्रय देती न दिन पुरोपवन,
नळ जठराग्नीस म्हणे, ‘ जळ कीं तुज तृप्तिला पुरो पवन. ’ १०३
- पुष्करभयें न पुसती कोण्ही ही आप्त त्या नळाला हो.
हिंडे वनोवनीं तो अन्नावांचूनि बहु गळाला हो. १०४

- यत्पादतळमृदुत्वे लाजावे कामेधेनुनवनीते,
वरमिथुन पादचारें हिंडें, पावे फळें हि न वनीं तें ! १०५
- हेमच्छद खग पाहुनि कल्पी आहार-हेम-लाभ वनीं,
वस्त्रें धरी, म्हणे, ' हा ! प्राप्त न झालें चि हे मला भवनीं.' १०६
- वस्त्रीं धरितां गेले वस्त्र हरुनि ते उडोनि खग नीच,
' वस्त्रहर अक्ष ' ऐसें कळवुनि झाले अदृश्य गगनींच. १०७
- वनदेवता न पाहों शकती लज्जानता नलास्याला;
करिति न रोमंथाला हरिण, मयूर हि सदा न लास्याला. १०८
- साध्वीनें स्वपटार्धे स्वतनु तसी झांकिली स्वपतितनु ती;
वेद हि अस्या सतीची करिति सदा, परि न पळ हि पतित नुती.
वर्णी नदीनगांतें दावूनि तिला विदर्भदेशपथ.
- त्याग समजोनि रडतां, समजाउनि नळ सतीस दे शपथ. ११०
- एका सभेंत रात्रौ निजला मग आठवूनि निजलीला,
कलिमलिनबुद्धि तो नळ सोडूं पाहे श्रमोनि निजलीला. १११
- ' जावे कसें न कळतां ? मज पाश चि दारसंग हा निपट.
आपण असोनि अक्षत होऊं देइल न संगहानि पट. ११२
- फाडावा स्वकरें तरि आतां पट जागवील निजलीला,
होता मदर्थ जरि हरि असि, असि म्हणता दुजी न निजलीला.'
शोधुनि सभा पहावी ऐसी आधीं दिली नळास मती, ●
- मग खड्गलता कलिनें; वाटे त्या सुकृतसत्फळासम ती. ११४
- कलियोगें जें धरिलें रायें तीक्ष्णत्व कापितां वस्त्रा
न धरील कधीं च तसें शाणशतें गरळलेपनें वस्त्रा ! ११५
- खड्गें पट कापविला न तिचा अर्धा गळा चि तो कलिनें !
न मळावे चि कधीं तें प्रेम कसें मळविलें खळें मलिनें ? ११६
- जाय पुन्हा नळ परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो.
साश्रु नळ म्हणे, ' देवा, हे वामाक्षी सती सुखा लाहो.' ११७

- जाय पुढें, ये मार्गें, परतोनि सवें चि जेंवि दोला हो.
तो लाहो भेटीचा घे कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो. ११८
- ‘ विश्वंभरे, क्षमे, या साध्वीला रक्ष, म्यां निरविली हो,
सर्वसहे, तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिरविली हो. ११९
- बापा, सतीव्रता, हे तुज बहु जपली, न जीवितासि सती,
तूं हि इला बहु जप गा, त्वां त्यजिल्या न स्त्रिया वऱ्या दिसती.’
कलि दमयंतीप्रेमा हे दोघे ओढिती नळाला हो,
प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें देह त्या खळाला हो. १२१
- सत्याश्रित गुणमय शुचि कापुनि घे, परि न दे चि हाक, पट;
पुण्यश्लोकीं राहुनि उघडिल त्याचें चि केंवि हा कपट ? १२२
- नळ गेल्यावरि कलिनें जागविली कीं तिचे असु खपावें.
पति न दिसतां म्हणे ‘हा !’ राज्यभ्रंशें न ती असुख पावे. १२३
- ‘ अजि नाथ, अहो नरवर, अजि इकडे एक वेळ हेरा हो.
एकाकी जाल कसे ? दासी सेवा करील हे, राहो. १२४
- चुकल्यें क्षमा करा जी, न चुकेन पुढे कदापि सत्कार्या,
त्यजिली दया अकस्मात्, त्यागार्हा काय ती हि सत्कार्या ? १२५
- माझें मन बहु तुमचा चितूनि असाधुवाद तळमळतें;
अजि पुण्यश्लोक, पहा मत्त्यागें कीर्तिपादतळ मळतें.’ १२६
- व्याघ्रांला ही रडवी भ्रमतां गहनीं तदा विलाप तिचा;
पदमुद्रित पथ हि तिला कलिवशदैवें न दाविला पतिचा. १२७
- ज्याच्या चरणाचें गुरु म्हणुनि धरावें शिरीं रज गरानें,
त्या शोकें गिळिलीला, गिळिलें विजनीं वनीं अजगरानें. १२८
- त्या समयींचा तीचा गणिला दवसा च पळ विलाप वनें;
व्याधासि आर्तंरव तो कर्णी लागोनि कळविला पवनें. १२९
- तो व्याध अजगरातें खरशस्त्रेंकरुनि होय हो चिरिता;
कुतुकें म्हणे, शिखिशिखा न जिरेल, इला वमूनि हो चि रिता.’

- त्यास हि ती कीर्तिसुवा न पचे, कीं योग्य तो न राहु तिला. १३१
- देवी कोपानळ घे निजघर्षणकामपामराहुतिला. १३१
- मग तीन अहोरात्रें पतिविरहार्ता घनीं वनीं भ्रमली. १३२
- वृकसंत्रस्ता यूथभ्रष्टा वाला मृगी तसी श्रमली. १३२
- पाहे रम्याश्रमपद सीतासी, त्यांत ती निवे कांहीं, १३३
- पूजुनि सांत्विली बहु मुनिवर्यांहीं महाविवेकांहीं. १३३
- “होईल भेटि पतिची, कलिचें हें कृत्य, नळ न दे विपदा, १३४
- लागेल तिळप्राय हि तुमच्या अपवादमळ न देवि, पदा. १३४
- शीघ्र चि राज्यपदीं पतिसह बहु सुख भोगिसील शीलवती. १३५
- लवती श्री सत्वरता, अन्याला दे न एक ही लव ती ” १३५
- सांत्वन करितां हो तें भैमीचें स्वस्थ चित्त कांहींसें, १३६
- तद्दुःख तसें अद्भुत, तें आश्रमपद हि होय नाहीसें. १३६
- त्रिस्मित होउनि तेथुनि पुनरपि शोधी तथा शरण्यातें; १३७
- पाहे न कंटकक्षत वपुतें ती पाहतां अरण्यातें. १३७
- अग नग खग मृग पाहुनि त्यांसि म्हणे, ‘नळ त्रिलोकिला, बोला,’ १३८
- त्या शोकगररसाच्या पानीं मुनि शंभुची च मति लोला. १३८
- सार्थ वनीं आढळतां जवळ करी ती मृगी च कळपा त्या, १३९
- नळकृष्णसारविरहें जीच्या न पडे चि पळ हि कळ पात्या. १३९
- निजवृत्त सार्थवाहा कथुनि पुसे जो मनांत देव नळ, १४०
- सार्थप म्हणे, ‘मनुष्य न आढळले, बहु वनांत देवनळ.’ १४०
- पुसतां सांगे सार्थप, ‘जाणे चेदिप सुवाहु-देशाला, १४१
- तत्सहवासें चाले घरुनि मनीं निषध जनपदेशाला. १४१
- रात्रौ निद्रावश तो सार्थ वनीं विजन-दाव-नगजांनीं, १४२
- सार्थगजदानगंधक्षुब्धानीं मर्दिला वनगजांनीं. १४२
- पामर म्हणती, ‘आली जी शोध करीत वायको पतिचा, १४३
- ती कृत्या, न पिशाची, ऐसा अत्युग्र काय कोप तिचा?’ १४३
- ‘दिसतां चि तीस मारूं’ ऐसें म्हणति स्वकार्यपटु वाणी;

टीपा आणि स्पष्टीकरण.

प्राचीन ग्रंथ संग्रहालय, वृषी, स्वयंसेवक

वृषी... ७५६९७... वि: ... २११०२१

... २०५२... क्र. वि: ... २२१३१७१

१ अंबरीष

विष्णुभक्त राजा अंबरीषाची कथा मुळांत श्रीमद्भागवताच्या ९ व्या स्कंधांत आलेली आहे. आपली भक्तिभावना व्यक्त करणारी 'केकावली' जशी मोरोपंतांनी लिहिली; तशाच अनेक भक्तांच्या कथाहिन्यांनी वर्णिल्या आहेत. प्रस्तुत आख्यान म्हणजे अशीच एका सद्भक्ताची कथा होय.

कथानक

राजा अंबरीष विष्णूचा भक्त होता व त्याने साधनद्वादशीचें व्रत स्वीकारलें होतें. एकदां एन द्वादशीच्या पारण्याच्या वेळीं, महासंतापी म्हणून प्रसिद्ध असलेले दुर्वास ऋषि त्याच्याकडे आले. राजाने अतिथीचें यथोचित स्वागत केलें व त्यांना भोजनाचें आमंत्रण दिलें. स्नानासाठी दुर्वास ऋषि नदीवर गेले व इकडे एकादशी सोडण्याची वेळ जवळ आली तरी परतले नाहीत. राजा अंबरीषाला मोठाच पेंच पडला. स्वीकृत व्रतानुसार वेळेवर एकादशी सोडणें आवश्यक होतें व अतिथीच्या माघारीं जेवण घेणें तर धर्म-विरुद्ध मानलेलें ! शेवटीं केवळ पाणी पिऊन उपवास सोडण्याचा सुवर्णमध्य त्याने स्वीकारला. दुर्वास परत आल्यावर त्यांना हें कळलें तेव्हा त्यांचा संताप अनावर झाला. रागाच्या भरांत आपल्या तपःसामर्थ्याने त्यांनी आपल्या जटेपासून एक आकाळविकाळ कृत्या निर्माण केली व अंबरीषावर सोडली. आपला प्रिय भक्त अंबरीष, सर्व संकटांपासून रक्षिला जावा म्हणून विष्णूने गुप्तरीतीने आपलें सुदर्शन चक्र सदैव राखण ठेवलें होतें; त्या चक्राने त्या कृत्याचा वध केला व दुर्वासाचा पाठलाग सुरू केला. भयभीत होऊन पळणारे दुर्वास ऋषि प्रथम ब्रह्मदेव व महादेव यांजकडे साहाय्यार्थ गेले पण त्यांनी त्यांना आश्रय दिला नाही. महादेवांच्या सांगण्यावरून दुर्वास ऋषि विष्णूकडे

गेले पण विष्णूनेहि त्यांना, 'अंबरीषालाच तुला वांचविणें शक्य आहे' असें सांगितलें. शेवटीं दुर्वास परत अंबरीषाकडे आले व त्यांनी त्याची क्षमा मागितली. परमदयाळू अंबरीषाने चक्राला परत फिरण्याची प्रार्थना केली व चक्र माघारीं फिरलें. परमभक्त अशा अंबरीषाला आपण विनाकारण छळलें; याचा दुर्वासांना पश्चात्ताप झाला आणि अंबरीषाला आशीर्वाद देऊन व त्याच्याबरोबर भोजन करून ते तेथून निघून गेले.

कथेचीं वैशिष्ट्ये

भक्ताचें श्रेष्ठत्व दाखविणें हा या कथेचा उद्देश आहे. हें आख्यान वाचत असतांना, भक्ताचें महत्त्व अनेक ठिकाणीं मोरोपंतांनीं वर्णिल्याचें आढळतें. विशेष असें कीं भक्ताला येथे पर्यायाने परमेश्वराहूनहि श्रेष्ठ स्थानावर बसविलें आहे. दुर्वासाचें रक्षण प्रत्यक्ष विष्णूहि करूं शकत नाही पण त्याचा भक्त अंबरीष मात्र करूं शकतो. तत्त्वतः भक्त ईश्वराहून श्रेष्ठ होय, असें यांतून सूचित होत नसून भक्तांचें सामर्थ्य महान् आहे हें दाखविण्याचाच उद्देश यामागे आहे. गुरुचें किंवा परमेश्वरनामाचें माहात्म्य वर्णन करतांनाहि अनेकदा गुरूला किंवा नामाला कांही रीतीने परमेश्वराहूनहि अधिक श्रेष्ठ म्हणून वर्णिलें जातें, तसाच हा प्रकार आहे. (ज्ञानेश्वरांनीं केलेलें गुरुस्तवन किंवा केकावलींत मोरोपंतांनीं नामाची परमेश्वराशीं केलेली तुलना, या दृष्टीने उल्लेखनीय होय) प्रस्तुत आख्यानांतील दुर्वासाचें शंकर व विष्णु यांच्याशीं झालेलें संभाषण या दृष्टीने विशेष लक्षांत घेण्यासारखें आहे. भक्त परमेश्वराला किती प्रिय असतो व म्हणूनच त्याचें सामर्थ्य किती मोठें असतें; हें दाखविण्यासाठीं या प्रसंगाचा कवीने चांगला उपयोग करून घेतला आहे. ब्रह्मदेवाने दुर्वासाला आश्रय कां दिला नाही; याचें कवीने ब्रह्मदेवाला उणेपण न येऊं देतां जें कारण दिलें तें त्याच्या कल्पकतेचें तसेंच भक्ताच्या सामर्थ्याविषयीं त्यांना वाटणाऱ्या विश्वासाचें द्योतक आहे. "प्रत्यक्ष कामधेनूच्या वासराने जरी भगवद्भक्ताचें अहित केले तरी त्यास तिच्याकडून लातच खावी लागेल" किंवा "सज्जनशत्रु असा माणूस अमृताच्या सरोवराजवळ गेला तरीहि तहानेने व्याकुळ होऊन मरेल,"

या कल्पना जशा अभिनव तशाच कथेच्या उद्दिष्टाशी सुसंगत वाटतात. विष्णू-जवळ दुर्वासाने आयल्या रक्षणाची याचना केली तेव्हा विष्णूने दिलेले उत्तरहि भक्तमाहात्म्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. 'भक्त म्हणजे माझे सर्वस्व होत' एवढेच सांगून विष्णू थांबत नाही तर,

“मीहि नऱ्हे त्यांचें मोल-संतसिधु बहु खोल

त्यांहि निदकांचे बोल-तैसे म्यां न साहिले” असेंहि तो म्हणतो. मोरोपंतांच्या मनांत भगवद्भक्तांविषयी अतोनात आदर व त्यांच्या सामर्थ्या-विषयी अडळ निष्ठा असल्यामुळेच, यांतील भगवद्भक्तांच्या थोरवीचें हें वर्णन एवढें सरस उतरलें असावे असें म्हणण्यास कांहीच हरकत वाटत नाही. शेवटीं दुर्वास शरण आल्यावर अंबरीषाला काय वाटलें याचें मोरोपंतांनीं केलेलें वर्णनहि त्यांच्या थोरवीस साजेसेंच आहे. “दुर्वासाने पाय धरतांच अंबरीष लज्जित झाला व दुर्वासाचें संकट वचून त्यालाच अधिक दुःख झालें,” असें कवि म्हणतो.

श्रेष्ठ भक्तांच्या अंतःकरणांतील विनय, दया व सहानभूति यांची येथें यथार्थ जाणीव होते. अंबरीषाला, दुर्वास शरण आला असतां हि गर्व किंवा अभिमान तर दूर, आनंदहि झाला नाही. त्याला जर प्रथम कांही जाणवले असेल तर दुर्वासाची भयभीत अवस्था ! अंबरीष चक्राला परत फिरवितो तें देखील आपल्या सामर्थ्याच्या दिमाखांत नव्हे तर आपल्या पुण्याच्या बळावरच ! भक्तांचें सामर्थ्य त्यांच्या शुद्धाचरणांत व अनन्य-भक्तींत असल्याचें यावरून स्पष्ट होते. अशा रीतीने भक्तशिरोमणि अंबरीषाची ही कथा मोरोपंतांनी अगदी रसाळपणें व आत्मीयतेने वर्णिली आहे. कथेंतील अवांतर गोष्टींवर भर न देतां भक्तमाहात्म्य दाखविणारे तेवढेच मोजके प्रसंग उठावदार वाटतील अशा रीतीने वर्णिल्यामुळे वाचकांचें लक्ष सतत त्यांवरच केंद्रित राहतें व अपेक्षित परिणाम साधतो. अंबरीषाच्या स्वभावरेखनावर भर देण्यांत आलेला नसल्यामुळे तें अस्पष्ट वाटत असलें, तरी त्याची स्वीकृत व्रतनियमावरील निष्ठा, त्याचें धर्मयुक्त आचरण,

त्याचा विनय, त्याचें दर्याद्रें अंतःकरण व त्याचें सामर्थ्य यांची यथार्थ जाणीव होते. शिवाय लहान आख्यानांतून सामान्यतः स्वभावरचनेपेक्षा कथानकांतील घटनांवरच विशेष भर दिला जातो व या घटना अपेक्षित परिणाम साधेल अशा रीतीनें वर्णन करण्यांतच कवीचें रचनाकौशल्य व त्याचा कल्पनाविलास उपयोजिला जातो. साहजिकच स्वभावरेखनाला गौणत्व आलें असतां हि मनावरील कथानकाची पकड ढिली होत नाही. अंबरीषाख्यानांत या गोष्टीचें प्रत्यंतर मिळते.

टीपा

(१) कमळाकांतींच चित्तें वसे (मनाने कमळाकांतांत राही) विष्णूचें सतत चिंतन करी. (२) दास-विष्णुदास असा अंबरीष. प्राशी-पीत असे. सुधेच्या सरा-अमृताच्या सरोवरास (३) सावरी आंगें दृग्विकळांदिकांसि-अंधादिकांना स्वतः आधार देई. सेवे वांचुनि.....क्षण-त्याचें (अंबरीषाचें) शरीर एक क्षणहि स्वतःच्या सुखांत गुंतत नसे, सदैव इतरांच्या सेवेत झटत असे. (४) सोडीना.....शीतें— (अन्वयः- याद जसि तापलें वा शीतें जलधिजलें सोडीना तसि तो सुव्रतें सोडीना) समुद्राचें पाणी थंड असो वा तापलेलें असो समुद्रांतील प्राणी ज्याप्रमाणें त्याचा त्याग करीत नाहीत; त्याप्रमाणें कितीहि कष्ट झाले तरी स्वीकारलेल्या व्रतांचा अंबरीष त्याग करीत नसे. याद्-जलचर. वर्षाऽवधि-एक वर्षपर्यंत. साधन द्वादशी-एकादशीचा उपवास करून द्वादशीला सूर्योदयासच एकादशी सोडण्याचें व्रत. साराकीर्ति-सारभूत अशी कीर्ति (५) स्वाद्वन्नं-(स्वादु + अन्नं) गोड पदार्थ. व्रतोक्त (व्रत + उक्त) व्रतपालनाच्या नियमानुसार (६) तों.....पातला-इतक्यांत, सदैव तपश्चर्येत रमलेला, प्रलयाग्नीनेहि ज्याच्या उग्रपणाला वारंवार नमन केलें आहे असा व इंद्रालाहि शिक्षा करणारा दुर्वास ऋषि तेथे आला. जेणें.....मातला-एकदा इंद्राला आपल्या संपत्तीचा गर्व झाला तेव्हा, 'तुझी सर्व संपत्ति समुद्रांत पडेल' असा दुर्वा-

साने त्याला शाप दिला. (७) मुनिसि.. तोयदास (अन्वय :-तोयदास निर-
 खितांची जेंवि मयूर प्रमुदित होय तेवि दास, मुनिसि निरखितांचि प्रमुदित
 होय.) तोयद-मेघ, वरासन-श्रेष्ठ आसन. उमावर-उमापति, महादेव.
 (८) मदुदयार्थ-माझ्या कल्याणासाठी. जेमन-जेवण. (१०) पावला आधिला
 चिंताक्रांत झाला. तपव्रत...सांधुनी-तप, व्रत, जप व यज्ञ हे ज्यांत प्रमुख
 आहेत असा धर्म साधूनहि, साधुपुरुषांनी मनाने देखील अतिथिसत्कारांत
 कधीं व्यत्यय येऊं दिलेला नाही. (११) अशन-खाणें, अनशन-उपवास
 (न खाणें) श्रुति-वेद. (१२) स्नपन-स्नान, बृहद्ध्यान (बृहत् + ध्यान)-
 ब्रह्मचिंतन. अहि-साप. तोले कल्पांत रुद्रासन-प्रलयकालीन रुद्राशीं हि
 ज्याची तुलना होणार नाही असा. (रुद्र-सृष्टिविनाशकालीं महादेव जें भयंकर
 रूप धारण करतो तें). (१३) कर्मा... वांचशील (हे उद्गार दुर्वासाचे
 आहेत). कर्माचा परिपारक-केल्या कर्माचें फळ. क्षत सुकृतायु-(क्षत+सुकृत+
 आयु) ज्याचें पुण्य व आयुष्य क्षीण झालें आहे असा. (१४) कंबल-घोंगडी.
 दसोडी-दशा (१५) कृत्या-आक्राळविक्राळ स्त्री. विष्णुभृत्य-विष्णुदास.
 देवचक्रें-(सुदर्शन चक्राने) व्याळी-सर्पिण. स्वातिदा (सु + आर्ति + दा)-
 अत्यंत पीडा देणारी. पक्षिशक्र-(पक्षींद्र) पक्षिश्रेष्ठ, गरुड. (१६) स्वयंभु-
 ब्रह्मदेव. महाभीतिदाविप्रकृत्या-अत्यंत भीतिदायक अशी ती ब्राह्मणनिर्मित
 कृत्या. निवटिली-नष्ट केली. विप्रकृत्या-मोठा विनाश करणारी. (१७)
 शर्म-शांति (१८) व्यसन-संकट. श्री शंभुचा सासरा-हिमालय पर्वत.
 (२०) योगिचक्रें-योग्याचें समूह. निजभजकांमाजि-आपल्या (शंकराच्या)
 भक्तामध्ये. (२१) त्रिपुरहर-शंकर (ब्रह्मदेवाकडून मिळालेल्या वराच्या
 बळावर आकाशांतून भ्रमण करणाऱ्या, तीन नगरांत राहून सदैव पीडा देणाऱ्या
 तीन राक्षसांचा वध महादेवानें केला. (त्रि + पुर + हर) प्रकर--समुदाय.
 (२२) अजिताचें-विष्णूचें. हरिवध-सिंहाचा वध. हरिच्या वारणासी-
 (इंद्राच्या हत्तीला) ऐरावतास. (२४) वर्त्म-वाट. सन्नद-मोठी नदी.
 (२६) क्षिप्र-लौकर, तात्काळ. जवळी...सदा-कमलांवर लुब्ध झालेल्या
 भ्रमरीप्रमाणें लक्ष्मी ज्या पावलांजवळ असते. (२८) कमळा-केली-भवन-
 लक्ष्मी हे ज्याचें क्रीडास्थान आहे असा विष्णु. ब्रह्मण्य शरण्य-ब्राह्मणाविषयीं

दयाळू असलेलें व शरणागताचें रक्षण करणारें. (३१) भजन कामें-भजनाच्या आवडीनें. (३२) मज्जन-माझे प्रियजन. प्रेमांभोनिधि-प्रेमसागर. मज्जन-स्नान. मानस-मानससरोवर, मन (३९) गमेल-सहन करवेल. तद्द्भुतव्यसन-पावकें (तद् + अद्भुत + व्यसन + पावकें) त्याच्या अद्भुत अशा संकट रूपी अग्नीने. (४२) मित्राप्तां-(मित्र-सूर्य) कमळांस (श्लेषाने-मित्र व आप्त यांस) वीतो-निर्माण करतो. (४४) हौ अन्वर्थ सुदर्शना-आपल्या नांवा-प्रमाणें खरोखरच सु-दर्शन हो. अत्यच्छ-अत्यंत स्वच्छ (४५) तपक्रतुव्रत-द्विजोपासना-तप, यज्ञ, व्रतें व ब्राह्मणसेवा. विज्वर-तापरहित. प्रहरण-अस्त्र (४७) भूपशक्र-भूपेंद्र, नृपश्रेष्ठ (५०) महातापातुर-अत्यंत तापपीडित. भास्वान्-सूर्य. व्योम-आकाश.

२ किरात-अर्जुन-युद्ध.

हें आख्यान मोरोपंतांच्या आर्याभारतांत अनुषंगाने आलेलें आहे. मूळ कथाभाग महाभारताच्या वनपर्वतील असून आर्याभारतांतहि वनपर्वतिच तो आला आहे. पांडव वनवासांत असतात तेव्हा, वनवास संपल्यावर कौरवांशीं युद्धाचा प्रसंग आल्यास उपयोगीं पडावीं म्हणून दिव्यास्त्रें मिळविण्यासाठी अर्जुन, इंद्रकील पर्वतावर तप करण्यास जातो. त्याच्या तपश्चर्येने इंद्र प्रसन्न होतो व त्याला शंकराचें तप करून इच्छित फल प्राप्त करण्यास सांगतो. इंद्राच्या सूचनेनुसार अर्जुन शंकराला प्रसन्न करण्यासाठी खडतर तपश्चर्या करूं लागतो. येथून पुढचा कथाभाग प्रस्तुत आख्यानांत आला आहे.

अर्जुनाचें कठीण तप बघून महान् तपस्वी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ऋषि-मुनींनाहि धडकी भरते. एवढ्या तपानंतर हा महान् वर मिळवील व सर्वांना वरचढ ठरेल, या आशंकेने ते शंकराला ही वार्ता कळवितात. अर्जुनाच्या शुद्ध हेतूविषयीं शंकर त्यांची खात्री पटवितो व स्वतः एका किराताच्या रूपाने अर्जुन जेथे तपश्चर्या करीत होता तेथे प्रगट होतो. नेमक्या याच वेळीं 'मूक' नांवाचा एक राक्षस तेथे रानडुकराच्या रूपाने आलेला असतो व शंकर आणि अर्जुन दोघेहि त्याच्यावर एकाच वेळीं बाण सोडतात. बाण लागून तें रानडुकर मरतें परंतु दोघांचे बाण एकाच वेळीं लागल्यामुळे 'ही शिकार कोणाची?' याबद्दल अर्जुन व किरातवेषधारी शंकर यांत वादाला आरंभ होतो. प्रथम परस्परांना लागतील अशीं प्रश्नोत्तरे होतात व शेवटीं युद्धाला आरंभ होतो. अर्जुनाला आपल्या पराक्रमाची यथार्थ जाणीव असल्यामुळे त्याला विजयाची खात्री होती; परंतु किरात म्हणजे प्रत्यक्ष शंकरच होय, याची त्याला कल्पना नव्हती. अर्जुनाने युद्धांत आपलें सर्व सामर्थ्य व कौशल्य पणाला लावलें पण किरातावर त्याचा कांहीच परिणाम झाला नाही, उलट अर्जुनाचे सर्व बाण मात्र संपून गेले. बाण संपले तेव्हा आपल्या

घनुष्यानेच त्याने किरातावर आघात केला. नंतर खड्गाने युद्ध केलें व शेवटीं सर्व उपाय सरल्यावर बाहुयुद्धहि केलें; पण किरात कांही केल्या पराजित होईना. सर्व पराक्रम असा निकामी ठरल्यावर, आपणांस जय मिळावा म्हणून अर्जुनाने शिवाची पूजा करण्यास आरंभ केला, पण आश्चर्य असें कीं त्याने शिवलिंगावर टाकलेलीं सर्व फुलें किराताच्या मस्तकावर पडूं लागलीं. या अद्भुत प्रकारानंतर मात्र अर्जुनाला वस्तुस्थितीची कल्पना आली व त्याने किराताचे पाय धरले. अर्जुनाच्या तपाने व पराक्रमाने प्रसन्न झालेल्या शिवाने आपलें वास्तवरूप प्रगट केलें व अर्जुनाला सदैव विजयी होण्याचा वर देऊन ' पाशुपत ' नांवाचें अस्त्र दिलें.

प्रस्तुत आख्यान अत्यंत संक्षेपाने वर्णिलें गेलें आहे. मोजक्या शब्दांतून इच्छित आशय व्यक्त करण्याचें मोरोपंतांचें कौशल्य या संक्षेपास उपयुक्त ठरल्याचें येथे दिसून येतें. आख्यानकाव्याचा भर कुशल रचनेच्या द्वारे कथाभाग वर्णन करण्याचा असला तरी कथानकांतील सर्व घटना केवळ निवेदन करण्यापेक्षा कांही महत्त्वाच्या व नाट्यपूर्ण घटना वाचकांसमोर मूर्तिमंत उभ्या केल्या गेल्या तर तें अधिक प्रभावी ठरतें हें साधण्यासाठी कवीला संवादरचनेचें कौशल्य अवगत असावें लागतें. मोरोपंतांना संवादरचनाकौशल्य पुरेपूर अवगत असल्याचें त्यांच्या काव्यांत अनेक ठिकाणीं आढळून येतें. विशेषतः वीररसयुक्त व त्वेष, अभिमान, उपहास हे भिन्न भिन्न भाव व्यक्त करणारे संवाद रचण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. उचित दृष्टान्तांनी मोरोपंतांचे संवाद अधिकच प्रभावी होतात. प्रस्तुत आख्यानांतील किरात व अर्जुन यांत शिकारीच्या स्वामित्वासंबंधीं भांडण सुरू झालें. तेव्हाचा संवाद मोरोपंतांच्या उपरिनिर्दिष्ट वैशिष्ट्यांची साक्ष देणारा असा उतरला आहे.

या आख्यानाचा आणखी एक विशेष असा कीं यांत किरात व अर्जुन यांचें युद्ध हा प्रसंग अधिक महत्त्वाचा असला; तरी तो वर्णन करतांना

मोरोपंत केवळ युद्धांतील पराक्रमावर भर देत नाहीत. हें युद्धवर्णन असलें तरी वीररसयुक्त नसून भक्तिरसयुक्त उतरलें आहे आणि हा परिणाम साधला आहे तो मोरोपंतांनी ज्या रीतीने हा युद्धप्रसंग वर्णिला आहे तीमुळे. आपण केवळ एक कोणती तरी कथा वर्णन करीत नसून, परमेश्वरी गुणवर्णनपर अशी कथा वर्णन करीत आहों याची त्यांना जाणीव आहे; किंबहुना या हेतूनेच त्यांनी हा कथाभाग वर्णिला आहे. उदा :- अर्जुन व किरात या दोघांचे बाण एकाच वेळीं वराहास लागले हें सांगतांना ते म्हणतात, “जणू देव व भक्त समान होत हें सांगण्यासाठीच असें घडलें” अर्जुनाच्या ब्राणांचा व इतर शस्त्रांचा शंकरावर कांहीच परिणाम कसा झाला नाही, हें निवेदन करतांना त्यांनी स्वीकारलेली पद्धतहि या दृष्टीने बघण्यासारखी आहे. प्रत्येक आर्येतील अर्ध्या भागांत त्यांनी शंकराचें महत्त्व वर्णिलें असून, अशा स्वरूपाच्या शंकरावर अर्जुन आघात करूं लागला, असें म्हटलें आहे. साहजिकच, या आख्यानांत युद्धाच्या भीषणतेपेक्षा महादेवाच्या लीलेचें दर्शनच त्यांनी घडविलें आहे. कवि ज्या मनोवृत्तीने भारलेला असेल तिचा परिणाम अशा रीतीने बहंधा होत असतोच. मोरोपंतांची देव व भक्त यांकडे बघण्याची दृष्टि कशी होती याची कल्पना यावरून करता येते.

टीपा :-

(१) जिष्णूग्रतपे- (जिष्णु + उग्र + तपे) अर्जुनाच्या खडतर तपश्चर्येने, तत्रश्रीविलाससदनमुनि--तपरूपी लक्ष्मीच्या विलासाचें स्थान असे मुनि. (२) किरातत्वाच्छादन मूर्तिसंपदेवरि घे - आपल्या मूळच्या सुंदर रूपावर (शंकराने) किरातत्वाचें आच्छादन घेतलें, किरातरूप धारण केलें. (४) हननाश - (हनन + आश) मरणाची इच्छा बाळगणारा. मूक-वराहरूपाने तेथे आलेल्या राक्षसाचें नांव. (५) - पार्थ -

भव - अर्जुन व शंकर. (६) खरतरनरहरशर - अतितीक्ष्ण अ, अर्जुनाचे व शंकराचे बाण. परजीवन-शत्रूचे प्राण. (७) मृगयाधर्म-शिकारीचे नियम. स्वांतार्थ-आपल्या मृत्यूसाठी. खगपति - (पक्षिपति) गरुड. (८) परिग्रह- (हस्तगत केलेली वस्तु) शिकार. किरि - रान-डुक्कर. वज्रपाणि - इंद्र. पाथरवटें.. गिरितें ? - इंद्राने आपल्या वज्राने पर्वताचे पंख तोडले म्हणून एखाद्या पाथरवटाने आपली छिन्नी पर्वतावर चालविली तर त्याचे पंख तोडण्याचे श्रेय त्या पाथरवटास मिळेल काय ? (१०) खद्योतत्व - (ख-आकाश) आकाश प्रकाशित करण्याचा, प्रकाश देण्याचा गुण. कीट - (कीटक) काजवा. (१२) हरिपुढें. - इंद्रापुढे. (१३) विमद - गर्वरहित. (१४) यामुना - हृदा - यमुनेच्या डोहास. (यमुनेच्या डोहांत कालिया सर्प राहात होता व त्याच्या विषाने त्या डोहाचे पाणी विषारी झाले होते) चापश्रुति— (धनुर्वेद) धनुर्विद्या. रामासि - परशुरामाला (परशुरामाला शंकराने धनुर्विद्या शिकविली होती.) (१६) कवळ - घांस. विदारितेभा - (विदारित + इभ) हत्तीला फाडणाऱ्या सिंहास. स्वरवे शर-ज्यांचा आवाज ऐकतांच, आपल्या नखांनी हत्तीला फाडणाऱ्या सिंहास देखील तोंडचा घांस गिळत नसे; असे ते अर्जुनाचे बाण संपले. (१७) कोदण्डें . . . धनुष्याने. देता दंडें-सर्व विश्व ग्रासणाऱ्या भीषण मृत्यूसहि आपल्या दंडाने कांपरें भरविणाऱ्या शंकरास. (१८) जें युद्धांत हरिलें- 'आपलें किरणजाल पसरूं नकोस' असें, जें गांडीव धनुष्य, युद्धप्रसंगीं सूर्यालाहि सांगे (सूर्यकिरणांना अडविण्याइतके बाण ज्या गांडीव धनुष्यांतूनच फेकले जात) तें धनुष्यहि किराताने हरण केले.

कामाद्यरिमदतमो-रवि-किरातें-(काम + आदि + अरि + मद + तम + रवि + किरात) कामक्रोधादि शत्रुरूपी अंधारास सूर्याप्रमाणे असणारा जो किरात, त्याने. (१९) भक्तभवा - भक्ताच्या ससारा. स्वकुदशा - आपली दुर्दशा. वाळ. सुकून जा. (शंकर आपल्या भक्तांचा संसारपाश तोडून टाकतो) करवाळ - (करवाल) खड्ग. (२०) वासव-इंद्र-

पुत्र, अर्जुन. चिबुक - हनुवटी. मृत्युभयासी.....म्हणती. ज्याच्या लीला, देवांनाहि असें म्हणतात की, अमर होण्यासाठी जड अशा अमृताची हनुवटी धरूं नका, त्याचीं आर्जवें करूं नका. (शंकराच्या लीला अमृता-हूनहि श्रेष्ठ आहेत, हा भाव) (२२) शोणित-रक्त. (२३) नाकी - (नाक - स्वर्ग) स्वर्गांत राहणारे, देव.

नतकामदपद -- ज्यांचीं पाउलें शरणागतास इच्छित देतात. पिनाकी - शंकर. नर - अर्जुन. (२४) पार्थिव लिंग - पूजेसाठी तयार केलेलें मातीचें शिवलिंग. प्रतापार्थ-प्रतापाची इच्छा वाळगणारा (अर्जुन) पुरस्थ - पुढे उभा असलेला. (२५) माल्य - पुष्प. (२६) पंक - (चिखल) पाप. (२७) रामीं -- परशुरामावर. (२८) परिभव - पराजय. स्वसभाजन - स्वतःची पूजा. (२९) धवळी - उजळी, (३०) उजरी नातें - नातें नीट करी, शत्रुत्व दूर करी. आशु - तात्काळ. (३१) ओतारी - (ओतीव वस्तु तयार करणारा.) निर्माता.

३ हंस-काक-कथा

ही कथा भारतीय युद्धप्रसंगीं शल्याने कर्णास सांगितली असून आर्याभारताच्या कर्णपर्वतिर्गत असें हें आख्यान आहे. कौरव-पांडवांच्या युद्धांत कर्णाकडे जेव्हा कौरवांचें सेनापतित्व आलें तेव्हा त्याने शल्य आपला सारथि असावा अशी इच्छा व्यक्त केली. दुर्योधन शल्याला सारथि होण्यास सांगण्यासाठी स्वतः गेला. आपण एवढे पराक्रमी असून दुर्योधनाने आपणास सेनापति करण्याऐवजीं कर्णाचा सारथि होण्यास सांगावें, ही गोष्ट शल्याला लागली. त्याचा स्वाभिमान दुखावला गेला. शल्य जसा पराक्रमी योद्धा होता तसाच कुशल सारथीहि होता व म्हणूनच कर्णाला तोच सारथि हवा होता. दुर्योधनाने त्याचें परोपरीने समाधान करून त्याला कर्णाचें सारथ्य करण्यास सिद्ध केलें; मात्र शल्याने एक अट घातली की, 'मीं सारथ्य करीन पण मला जें वाटेल तें बोलेन.' त्याची ही अट कर्णाने मान्य केली. युद्धप्रसंगीं आपल्या या अटीचा पुरेपूर फायदा घेण्याचें शल्याने ठरविलें. तो कर्णाला टाकून बोलूं लागला; त्याचा उपहास करूं लागला. त्याच्या तोंडावर उघड उघड अर्जुनाची स्तुति करूं लागला. त्याच्या कुलाची व पराक्रमाची चेष्टा करूं लागला. कर्णहि आपल्या मानी व पराक्रमी मनोवृत्तीस साजेशीं उत्तरें त्याला देऊं लागला. कर्ण व शल्याचा हा सर्व संवाद मोरोपंतांनी अत्यंत प्रभावी रीतीने वर्णिला आहे. या प्रसंगींची मोरोपंतांची ओघवती रचना पाहिली म्हणजे, वीरश्रीयुक्त व उपरोध-उपहासाने भरलेलीं भाषणें रगवितांना त्यांच्या वाणीला आवेश चढतो व कल्पकतेला बहर येतो असें वाटतें आर्याभारतांतील प्रस्तुत प्रसंग म्हणजे मोरोपंतांच्या प्रभावी संवादरचनाचातुयचिं एक उःकृष्ट उदाहरण होय. आपल्या भाषणाच्या ओघांत कर्णाचा पराकोटीचा उपहास करण्याच्या हेतूने शल्य त्याला एक गोष्ट सांगतो, ती गोष्ट म्हणजेच ही 'हंस-काक-कथा' होय.

कथानक

समुद्रकांठीं वसलेल्या एका नगरांत एक वैश्य राहात असे. त्याला बरीच मुलें व नातवंडे होतीं. एक कावळा या मुलांचें उष्टें अन्न सदैव खात असे व परान्न खाऊन माजल्यामुळे इतर पक्ष्यांबरोबर भांडत असे. योगायोगाने, एकदा कांही हंस तेथे आले. आपल्या संवयीप्रमाणें त्या हंसाशीं स्पर्धा करण्याचें, या कावळ्याने ठरविलें. लागलीच, त्या हंसांत श्रेष्ठ वाटणाऱ्या एका हंसाला त्याने आपल्याबरोबर उडण्याचें आव्हान दिलें. हंसाला कावळ्याचें हें आव्हान मूर्खपणाचें वाटलें; पण त्याचा गर्व हरण करण्याच्या हेतूने तो त्याच्या बरोबर उडूं लागला. कावळा आपल्या वेग-वेगळ्या उडण्याच्या पद्धति दाखवूं लागला. हंस मात्र संथपणें उडत होता. ही स्पर्धा बघत असलेल्या इतर कावळ्यांना वाटलें की आतां हा हंस हरणार. ते त्या हंसाची चेष्टा करूं लागले. हंसाने हें ऐकलें व जिकडे अथांग सागर पसरलेला होता त्या पश्चिम दिशेकडे तो वेगाने उडूं लागला. स्पर्धेच्या नादांत भान हरपून, कावळाहि त्याच्या मागोमाग दूरवर गेला. जिकडे तिकडे नुसतें पाणीच पाणी पसरलें होतें. विचारा कावळा घाबरला. त्याच्या पंखांतील बळे केव्हाच सरलें होतें. त्याचे पंख पाण्याला लागूं लागले; अशा वेळीं हंसाने त्याला त्याच्या गर्वाकतीची आठवण करून दिली. कावळा अपमानित व पश्चात्तप्त झाला. त्याने हंसाची क्षमा मागितली व उदारधी अशा त्या हंसाने, दयाळूपणें आपल्या पाठीवरून त्याला तीरावर आणलें.

कथेचीं वैशिष्ट्ये

या एका साध्या व लहानशा कथेंत मोरोपंतांनी विविध आकर्षक छटा निर्माण केल्या आहेत. मुळांतच ही कथा अन्योक्तिरूप असल्यामुळे, तिच्यातील प्रत्येक प्रसंग वाच्याथपेक्षा निराळें कांहीं तरी सूचित करणारा असा आहे. कथेंतील कावळा जसा परान्नपुष्ट व हीन, तसाच शल्याच्या

दृष्टीने कर्णहि हीन कुलोत्पन्न व कौरवांच्या दयेवर जगणारा असा पुरुष होय. कर्ण राजा नव्हता. दुर्योधनाने त्याला एक लहानसें राज्य दिलेलें होतें हें खरें; पण तें कर्णाचें स्वर्जित नव्हतें. तसेंच कर्ण दुर्योधनाचा सेवक असल्यामुळे त्यावर अवलंबून होता. त्याच्या या सर्व वर्मावर शल्याने उघडपणेंहि आघात केले होतेच. या कथेंतील कावळाच्या वर्णनाधारे, त्याने हे आघात अधिक तीव्र व विषारी बनविले आहेत. या कथेंतील हंस व कावळा म्हणजे अर्जुन व कर्ण यावरील रूपकेंच होत. कुठें हंस व कुठें कावळा ! तद्वतच कुठें अर्जुन व कुठें कर्ण ! हेंच शल्याला या कथेंत दाखवावयाचें आहे. या रूपकात्मकतेमुळे संपूर्ण कथेला एक निराळेंच वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. कावळा उष्टें खाऊन माजला होता, वैश्य पुत्रांनी केलेली स्तुति खरी मानून तो स्वतःला पक्षिश्रेष्ठ समजू लागला होता; इत्यादि वर्णनांतून शल्य कर्णाचा किती उपहास करीत आहे याची कल्पना येते. कावळा जसा आपल्या शंभर उडण्याच्या पद्धतींची बढाई मारीत होता पण हंसापुढे त्या सर्व व्यर्थ ठरल्या, त्याप्रमाणे कर्णाजवळील विविधास्त्रें अर्जुनाच्या पराक्रमापुढे व्यर्थ होत, हेंच शल्यानें सूचित केले आहे. प्रौढी मिरविणाऱ्या कावळाची जी गत झाली तीच शेवटी कर्णाचीहि होईल व अर्जुनाला शरण जाण्यावांचून, त्याला आपल्या प्राणरक्षणाचा दुसरा मार्ग उरणार नाही, हा शल्यानें सूचित केलेला आशय स्वाभिमानी कर्णाला किती तापदायक वाटला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी !

या आख्यानांतील मोरोपतांची रचना अत्यंत ओघवती व प्रसन्न अशी आहे अगदी नवीन वाटणाऱ्या अशा कल्पना यांत नाहीत, मात्र नेहमीच्याच कल्पना असल्या तरी अत्यंत समर्पक रीतीने वापरल्या गेल्यामुळे त्या अधिक शोभून दिसतात. 'साधूंत खळ जसा कीं काचमणी परम शुद्ध मोत्यांत' ही, कावळा हंसांच्या घोळक्यांत उडाला तेव्हां केलेली कल्पना उदाहरण म्हणून बघण्यासारखी आहे. या कल्पनेंत नावीन्य असें कांही नाही; पण कावळा व हंस यांतील विरोध साधु व दुर्जन आणि मोती व कांचेचा मणि यांच्या द्वारे यथार्थपणें प्रकट झाला आहे. रचना अगदी

सहज वादत असूनहि मधून मधून आलेल्या सुभाषितासारख्या वाटणाऱ्या ओळींनी कथेच्या सौंदर्यात भरच घातली आहे. उदा :- 'रक्षावाचि, उपेक्षा व्यसनीं अरिचीहि न करिती संत.' किंवा 'पाहोंनयेचि आगीं बळ असतां दीन जंतुचा अंत.' मोरोपंती शैलीचें अंग बनलेले असे यमक व अनुप्रास यथेहि कमी नाहीत. यमक तर चरणांतीं सर्व आर्यातून आहेच; मात्र बहुतेक ठिकाणीं ते सहजतेनें आलेले असून, यमकासाठी अहढ शब्द वापरणें अथवा एखादी कल्पना ओढून ताणून वसविणें; असा प्रकार कोठे आढळत नाही. अनुप्रासहि असेच अकृत्रिम वाटतात. 'न दिसे अग नग मग तग गगनीं खग नीच काय काढील' यासारखे अनुप्रास तर केवळ नादमाधुर्यच निर्माण करतात असें नसून, आर्येतील अर्थाला अनुकूल वातावरणहि निर्माण करतात 'अग नग मग तग' असें म्हणतांना, भयभीत झालेल्या व गोंधळून गेलेल्या कावळ्याची अवस्था केवळ नादांतूनच जाणवते. अर्थहानि न करतां व अर्थाऐवजी केवळ शब्दांच्या चमत्काराकडेच सर्व लक्ष आकर्षित होईल असा अतिरेक न होऊं देतां, आलेले शब्दालंकारहि काव्यांत योग्य कसे ठरतात; याचें हें अख्यान उत्तम उदाहरण म्हणतां येईल. या कथेतील मुख्य पात्रें म्हणजे कावळा व हंस. हे पक्षी असले तरी त्यांचें वर्णन सर्वत्र मानवी भावयुक्त असेच झालें आहे. परान्नपुष्ट अशा त्या कावळ्याची आत्मप्रौढी; हंसासमोर त्याने आपल्या शतगतीचें केलेलें वर्णन; श्रेष्ठ बलसंपन्न व उदारधी अशा त्या हंसाला कावळ्याच्या मूर्खपणाची वाटलेली गंमत; स्पर्धा सुरू झाल्यावर कावळ्यांनी केलेली चेष्टा, हतबल झालेल्या कावळ्याची केविलवाणी अवस्था; हंसाने त्याचा केलेला उपहास व शेवटीं त्याच्यावर केलेली दया इत्यादि प्रसंग व त्या प्रसंगांच्या भावना मोरोपंतांनी इतक्या रेखीवपणें चितारल्या आहेत की आपण हे सर्व प्रसंग प्रत्यक्ष घडतांना बघत आहों असें वाटतें व कथेला जिवंतपणा लाभतो.

टीपा :-

(३) साध्वसदा-(साध्वस + दा) भीतिदायक (४) वायस-कावळा. पक्षिपांमवे-मोठ्या पक्ष्यांवरोवर. (५) कदाचित्-एकदा. मराळ-

हंस. विसतंतु-कमलतंतु. मुक्ताफल-मोतीं. (६) स्वोच्छिष्ट पिंड पुष्ट-
 (स्व + उच्छिष्ट + पिंड + पुष्ट) आपल्या उष्ट्यावर ज्याचा पिंड पोसला गेला
 आहे असा. सुदुष्ट-अत्यंत दुष्ट. (७) मलीमसाचार-(मलिमस् + आचार)
 वाईट आचरण असलेला. खगापसदा-दुष्ट पक्ष्यास. (११) चार-त्रेष्टा.
 मानसवासी-मानस सरोवरांत राहणारे. (१२) सुदूरपाती-अत्यंत दूर उड-
 णारे. (१४) व्यसनार्णवांत-संकट समुद्रांत. (१५) कुत्सा-निंदा. (१६)
 शतपात-उडण्याचे शंभर प्रकार. खगमांचे-पक्ष्यांचे. पक्षवीर्य-पंखांचे बळ.
 (१७) उड्डीन, अवड्डीन, प्रड्डीन, संड्डीन-उडण्याच्या शंभर प्रकारांपैकी हीं
 कांहींचीं नांवे होत. विपक्ष-शत्रु. (१८) निवडे-.....पळसाचे-पद्म व पळ-
 साचे फूल हीं एकाच रंगाचीं असल्यामुळे दुरून सारखीं दिसतात; परंतु
 जवळून मात्र त्यांतील भेद कळतो. (१९) खगती-खगांनो. जी माने-जी
 आवडेल. (२०) ध्वाक्ष-कावळा. (२२) तज्ज्ञाती-त्याच्या जातीचे, इतर
 कावळे. अतज्ज्ञा-अज्ञानी (कावळ्यांना) (२५) पातकालय-अनेक पातकांचे
 निवासस्थान, (कावळा). (२६) पतिते-उडण्याचे प्रकार. त्या पतिते-पापी
 अशा त्या कावळ्याने. (२८) हेळसोनि-कुचेष्टा करून. खगकुळशिरोवतंस-
 (खग+कुळ+शिर+अवतंस) पक्षिकुलाचे भूषण (३०) भवज्ज्ञाती-(भवत् +
 ज्ञाति) तुमच्या जातीचा (हंस). (३१) मळधी-पापी बुद्धीचा (३४) अग-
 वृक्ष. नग-पर्वत. (३६) करटपति-काकश्रेष्ठ. (३७) आत्यंतासन्नपतन-
 अगदी पडण्याच्या बेतांत आलेला. (४०) गुह्य-गुपित. पतित-उडण्याची
 पद्धत. (४१) तुंडाग्रे-चोंवीने. पक्षपुंगे-दोन्ही पंखांनी. संशय मळाला-संशय
 रूपी मळास. (४५) प्राणोपायन चैउनि आलों-प्राणांची भेट अर्पण कर-
 ण्यास आलों. (४६) नदीनाते-समुद्रास. (४७) सदयजनोत्तंस-दयाळू
 लोकांचे भूषण असा, अत्यंत दयाळू (हंस). (४८) जातिप्रमोदकर-आपल्या
 जातीला आनंद देणारे (५०) झाले कर्ण हे पिपासु-हे माझे कान आतुर.
 झाले आहेत. (५२) अदभ्र-पुष्कळ. सज्जनश्रुतिश्रमदे-सज्जनांच्या कानांस
 कष्ट देणारीं. (५३) अनवद्या-निष्कलंक. (५४) हो बेट-[तूं मला] बेटा
 प्रमाणें (आधार) हो. आंगें-स्वतः. पांगें-पांगळें. (५५) शलभ-टोळ.
 मदधिकीं खगमीं-माझ्याहून श्रेष्ठ अशा पक्ष्यांपुढें. ब्रह्मवाहन-ब्रह्मदेवाचे
 वाहन असलेला.

४ दुष्यंत-शकुंतलाख्यान

महाभारताच्या आदिपर्वत पांडवांच्या पूर्वजांची माहिती सांगितली जात असतांना दुष्यंत-शकुंतलेची कथा आलेली असून, मोरोपंतांनी आपल्या आर्याभारतांत या मूळ भारती कथेचेच अनुकरण केले आहे. दुष्यंत-शकुंतलेची कथा प्रसिद्ध असली तरी सामान्यतः कालिदासाने आपल्या 'अभिज्ञान शाकुंतल' नाटकांत निवेदिलेली कथाच बहुतेकांना माहित असते. कालिदासाने मूळ भारती कथेचा आधार घेतलेला असला तरी तो सांगाड्यापुरताच. मूळ कथानकांत आपल्या अभिनव कल्पकतेने भर घालून त्याने जवळ जवळ नवीनच कथानक निर्माण केले आहे. दुष्यंत-शकुंतलेच्या प्रेमाला उदात्त रूप देऊन त्याने, दुष्यंताच्या स्वभावरेखनांतहि किती तरी बदल केला आहे. मोरोपंतांनी मूळ कथानक जसेच्या तसेच येथे वर्णिले आहे. मुळांतील प्रसंगाचा केलेला संक्षेपविस्तार, शकुंतलेच्या स्वभावाला दिलेले थोडेसे निराळे वळण आणि स्वतंत्र रचनाशैली यामुळे मात्र थोडे वेगळेपण जाणवते.

कथानक

पुरुवंशांतील राजा दुष्यंत हा अत्यंत धार्मिक व प्रजाहितदर्श होता. एकदा तो शिकारीला गेला असतां, एका हरिणामागे धावत धावत कण्वाच्या आश्रमाजवळ आला. कण्वऋषि आश्रमांत नव्हते. त्यांची मानलेली मुलगी शकुंतला मात्र होती. तिने राजाचे यथोचित स्वागत केले.

सौंदर्यशालिनी शकुंतलेस बघतांच राजा तिच्यावर आसक्त झाला. "ही जर कण्वाची मुलगी असेल तर आपणांस अप्राप्यच होय; परंतु कण्व ब्रह्मचारी असल्यामुळे ही त्याची मुलगी कशी असू शकेल? मग ही एखाद्या क्षत्रियाची मुलगी असेल काय? तसें असेल तर किती चांगले होईल?" असा विचार त्याच्या मनांत आला व त्याने शकुंतलेला तिचे जन्मवृत्त विचारले.

शकुंतलेने विश्वामित्र व मेनका यांच्यापासून आपला जन्म झाल्याचें त्यास सांगितलें. शकुंतलेच्या जन्मानंतर मेनका व विश्वामित्र या दोघांनीहि तिचा त्याग केल्यामुळे ती एकटीच रानांत पडली होती. शकुंत पक्ष्यांनी तिचें रक्षण केलें व तशा अवस्थेंतच ती कण्वाला सांपडली, म्हणूनच 'शकुंतला' या नांवाने ती ओळखली जाऊं लागली. शकुंतलेचें हें जन्मवृत्त दुष्यंताला फार आनंददायक वाटलें; कारण त्याची शंका खरी ठरली होती व शकुंतला क्षत्रियकन्या असल्यामुळे तिच्या प्राप्तीचा प्रयत्न करण्यांत धर्मविरुद्ध असें कांहीच नव्हतें. शकुंतलेला आपली पत्नी होण्याची तो विनंती करतो. कण्वाच्या संमतिवांचून विवाहास होकार देणें इष्ट नसल्याचें ती सांगते. दुष्यंत तिला गांधर्व-विवाहाचा मार्ग सुचवितो व तो ती मान्य करते; मात्र आपल्या मुलाला युवराज करावें; असें वचन ती दुष्यंताकडून घेते. दोघांचा गांधर्व-विवाह होतो. यानंतर दुष्यंत तेथे थांबत नाही. कण्व परतेण्यापूर्वीच तो तेथून निघून आपल्या राजधानीला परत जातो. लौकरच शकुंतलेला बोलावून घेण्याचें वचन त्याने दिलेलें असतें. कण्व परत आल्यावर त्याला अंतर्ज्ञानाने सर्व कांही समजतें व त्यालाहि आनंदच होतो. यथा-काळ शकुंतलेला मुलगा होतो. दुष्यंताचें बोलावणें मात्र येत नाही. मुलगा मोठा होऊं लागतो. लहानपणापासूनच तो हिंस्रश्वापदांना आपल्या अंकित ठेवूं लागतो म्हणून त्याला 'सर्वदमन' असें नांव पडतें. सर्वदमन सहा वर्षांचा झाल्यावर कण्व शकुंतलेला व त्याला आपल्या शिष्यांबरोबर दुष्यंताकडे पाठवून देतो. राजसभेंत जाऊन शकुंतला दुष्यंताला आपली ओळख पटविण्याचा व त्याच्या वचनाची आठवण करून देण्याचा प्रयत्न करते; परंतु दुष्यंत आपल्या कानांवर हात ठेवतो. शकुंतलेच्या व तिच्या मातापित्यांच्या चारित्र्यावर शितोडे उडविण्यासहि तो मागेपुढे पाहात नाही. शकुंतलाहि चिडते व भरसभेंत ती राजाला वाटेल तसें टाकून बोलते. तिच्या स्वाभिमानावर आघात होतो व ती सभेंतून निघून जाऊं लागते. इतक्यांत आकाशवाणी होते व शकुंतला दुष्यंताचीच पत्नी असल्याचें सांगितलें जातें. यानंतर मात्र दुष्यंत एकदम बदलतो व केवळ लोकांच्या समाधानासाठी आपण हें सांग केलें असें सांगून तो शकुंतलेचा स्वीकार करतो.

दुष्यंत-शकुंतला-स्वभावरेखन

प्रस्तुत आख्यान बरेंच संक्षेपानें वर्णिलेलें असलें तरी दुष्यंत व शकुंतलेच्या स्वभावरेखनास यांत अवसर मिळालेला आहे. अगदी बार-काव्याने, स्वभावाच्या सूक्ष्म छटा प्रगट करण्याचा प्रयत्न येथे झालेला नसला तरी कांही ठळक विशेष मात्र आढळतात. दुष्यंताला शकुंतलेविषयीं जें आकर्षण वाटूं लागतें, त्यांत शारीरिक आकर्षणाव्यतिरिक्त, उच्चतर असा भाव नाही. शकुंतलेला पत्नी होण्यास तो सांगत असला व गांधर्वविवाह धर्म-मान्य असल्याचें सांगून त्या रीतीने त्याने विवाह केलेला असला; तरी आपली क्षणिक इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्याने, सोयीचा मार्ग त्या वेळीं काढला; एवढाच त्याचा अर्थ आहे, तसें नसतें तर कण्व येण्यापूर्वीं तेथून निघून जाण्याची त्याने घाईहि केली नसती व शकुंतलेला बोलावण्याचें वचन देऊनहि, सहा वर्षेपर्यंत तो गप्प राहिला नसता. एवढे मात्र निश्चित कीं शकुंतला क्षत्रियकन्या आहे; हें कळल्यावरच तो तिच्याशीं गांधर्वविवाहाची गोष्ट काढतो. ती कण्वकन्या असेल तर आपणास अप्राप्य होय; असें त्याला वाटत होतें. रूढ धर्मनियमांचें बंधन त्याला मान्य होतें; हें यावरून स्पष्ट होतें. शकुंतला राजसभेंत येते तेव्हां तो तिला ज्या रीतीने बोलतो त्यावरूनहि त्याच्या मनांत तिच्याविषयीं कांहीं उच्चतर भावना होत्या असें वाटत नाही. सर्व गोष्टी ठाऊक असून तो उघड उघड खोटे बोलतो व तिच्या चारित्र्यावर आक्षेप घेतो. आकाशवाणी झाल्यावर मात्र त्याच्यांत एकदम बदल होतो व 'केवळ लोकांना सत्य काय तें कळावें यासाठीच आपण असें वागलों' असें तो स्पष्टीकरण देतो. हें स्पष्टीकरण संपूर्णतया पटण्यासारखें नाही. त्याचें हें म्हणणें मान्य केलें तरीहि त्याने शकुंतलेशीं अविचाराने गांधर्वविवाह केला होता, असें म्हणावें लागतें. लोकापवादाची त्याला जर एवढी भीति होती तर त्याने प्रथमच याचा विचार करावयास हवा होता. दुष्यंताने दिलेल्या वचनानंतर शकुंतला विवाहाला सिद्ध होते, तेव्हां खरा दोष असलाच तर दुष्यंतावर येतो आणि राजसभेंत मात्र तो शकुंतलेवरच आरोप करतो त्याचें हें कृत्य बधितल्यावर, दुष्यंत म्हणजे क्षणिक सुखासाठी वाटेल तीं

वचनें देणारा व आपण दोषी असूनहि इतरांवर दोष ठेवून स्वतः साळसूद म्हणून मिरविणारा असा एक पुरुष होता; असेंच वाटते. त्यांतल्या त्यांत, आकाशवाणीनंतर तो सर्व गोष्टी मान्य करतो, यावरून मात्र असें म्हणतां येईल कीं मनांतून तो सत्यप्रिय असला तरी लोकापवादाची भीति त्याला एवढी होती की लोकापवादापासून मुक्त राहण्यासाठीं निरुपाय म्हणून तो असत्याचा अवलंब करण्यास कमी करीत नव्हता. विरोधी परिस्थितींतहि सत्याची कास धरण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत नव्हतें.

शकुंतलेचें स्वभावरेखन दुष्यंताच्या मानोनें अधिक प्रभावी वाटते वस्तुतः दुष्यंताबद्दल तिला जें कांहीं वाटते, तेंहि शारीरिक आकर्षणाव्यतिरिक्त निराळें असें कांहीं नव्हतें. गांधर्वविवाह धर्मसंमत आहे असें समजतांच ती दुष्यंताच्या म्हणण्यास रुकार देते; मात्र ती अधिक व्यवहारी आहे व म्हणूनच ती त्याच्याकडून आपल्या मुलास युवराजपद मिळण्याचें वचन घेते. दुष्यंताशीं गांधर्वविवाह करण्यांत आपला मुलगा राज्याचा वारस व्हावा, ही तिची इच्छाच अधिक प्रभावी दिसते. तसें नसतें तर दुष्यंत गेल्यावर सहा वर्षेपर्यंत ती कण्वाजवळ राहती ना. सर्वदमन युवराजपदास योग्य होतांच मात्र ती आपल्या पतीकडे येते. राजसभेंत दुष्यंताला प्रथम ती सर्व गोष्टीची आठवण करून देते, बापाने मुलाविषयीं कोणती भावना बाळगावी तें सांगते; परंतु जेव्हां दुष्यंत तिच्या व तिच्या मातापित्यांच्या चारिव्यावर ठपका ठेवतो तेव्हां तिचें स्वाभिमानी मन उसळून उठतें व 'नीचा तुझीच माता.' असें रोखठोक उत्तर ती दुष्यंतास देते. मूळ भारती कथेपेक्षां, मोरोपंतांच्या शकुंतलेचा हा स्वाभिमान व निर्भीडपणा अधिक औचित्यपूर्ण वाटतो. आपल्या मुलाला राज्यपद मिळावें या अपेक्षेने आलेली शकुंतला, या प्रकारानंतर राजसभेत क्षणभरहि न थांबता, निघून जाऊं लागते, हेंहि तिच्या स्वाभिमानास साजेसेंच होय.

कथेचीं वैशिष्ट्ये

दुष्यंत-शकुंतलेचें हें आख्यान वस्तुतः अनेक नाट्यपूर्ण व भावपूर्ण प्रसंगांनी भरलेलें आहे. मूळ कथेंत मात्र हे सर्व प्रसंग विस्ताराने आलेले

नाहीत व मुळाचें अनुसरण करण्याचाच मोरोपंतांनी प्रयत्न केल्यामुळे त्यांनीहि तोच मार्ग अवलंबिला आहे, किंबहुना मुळांतील बऱ्याच गोष्टींचा संक्षेपहि त्यांनी केला आहे. दुष्यंत राजा शिकारीला निघाला तेव्हाचें व कण्वाच्या आश्रमाचें मुळांत सविस्तर असलेलें वर्णन मोरोपंतांनी केवळ एक एक, दोन दोन आर्यांत वर्णिलें आहे. दुष्यंत-शकुंतलेची भेट झाली तेव्हा शकुंतलेला काय वाटलें, तिच्या मनांत कोणते भाव जागृत झाले याचें कुठेच वर्णन केलेलें नाही. ती दुष्यंतास रुकार देते एवढ्यावरूनच त्याचा अंदाज बांधावयाचा. शकुंतलाजन्माचें प्रकरण मात्र मुळांतल्याप्रमाणें सविस्तर व उत्तान शृंगारयुक्त असें वर्णिलें आहे. दुष्यंत शकुंतला, परस्परां-पासून दूर जातात तेव्हा; किंवा नंतर कण्व शकुंतलेची पाठवणी करतो तेव्हा संबंधित व्यक्तींच्या मनोभावनांचें उत्कटतेने दर्शन घडविलेले नाही. राजसभेंतील प्रसंग मात्र चांगला वठला आहे. संपूर्ण आख्यानांतील, हा एक प्रसंग वगळल्यास इतर सर्व प्रसंग केवळ उल्लेखित केलेले असे आहेत. अनेक घटनांची नुसती नोंद करावी तसा प्रकार येथे झाला असून अनेक भावगर्भ प्रसंग यामुळेच कोरडे वाटतात. मोरोपंतांची संक्षेपप्रियता हेंच याचें कारण असावें.

टीपा :-

(१) श्रीमद्ययातिनंदनपूरुकुळीं-(श्रीमत् + ययाति + नंदन + पूरु + कुळीं) ऐश्वर्यसंपन्न ययाति राजाचा पुत्र पूरु याच्या वंशांत. (२) पौरव-पूरुचे वंशज. महित-ख्यात. (४) क्रिरी-रानडुक्कर. मृगयूथीं-हरिणांच्या कळपांत, गजरांनी-निनादाने, आरोळ्यांनी. (६) सत्यलोकतुल्य-ब्रह्मलोकासारिखें. अण्वघ-(अणु + अघ) अणुइतकें पाप. शिखी-मोर. (७) आश्रम-पदांत-आश्रम स्थानांत. काश्यप-कण्व ऋषि. पदपद्मरजः प्रसाद-पदकमलाचे रजःकण हाच प्रसाद. (८) नरदेव-राजा. पूजी-..... दीपकज्योति-शकुंतलेने आपल्या सुंदर शरीराची दीपज्योति केली. ९. सस्मित मधुरोदितें-मंद हास्ययुक्त मधुर भाषणाने. १० हित-इष्ट, हितकर. ११ दे. मत्कर्णतृषाहर-वृत्तसुधाचषकता स्ववदनातें-माझ्या कानांची तृषा हरण करणारें वृत्त हीच

सुधा, त्या सुधेच्या चपकाचें रूप तूं आपल्या मुखास दे (शकुंतला जर कण्वाची मुलगी असली तर आपण क्षत्रिय असल्यामुळे, ती आपणास प्राप्त होणार नाही; असें दुष्यंतास वाटतें. पण त्यावरोबरच, शकुंतला कण्वाची मुलगी नसावी किंवाहुना क्षत्रियकन्या असावी असेंहि त्याला वाटत असतें.)

१२ ऊर्ध्वरेता-योगी, ब्रह्मचारी त्वद्वृत्ताकर्णनीं-तुझे वृत्त ऐकण्यास. लोल-उत्सुक, आतुर. १३ मत्तातें-(मत् + तातें) माझ्या बापाने, कण्वाने. मज्जन्म-(मत् + जन्म) माझा जन्म (जन्मविषयक वृत्तान्त) कल्पांतकाळ तपनाहीं-प्रलयकालीन सूर्यामुळे. १५ हरि-इंद्र. १६ नियत-निश्चित. १७ भ्रू धनु-भुंवई हेंच धनुष्य. कज्जलविषदिग्धकटाक्षशर-काजळाच्या विषाने माखलेला कटाक्षरूपी बाण. (काजळ घातलेल्या डोळ्यांतून निघालेले कटाक्ष) वरारोहे-सुंदरी. १८ महातपा-महान् तपस्वी. पाशापें-पाशाजवळ. १९ हरि-हननकाज-सिंहाचा वध करण्याचें कार्य. विधु-चंद्र. दिनमणि-सूर्य. २० हाजन-(प्रथम पुरुषाच्या अर्थाने तृतीय पुरुषाचा केलेला उपयोग) मी. प्रभु-समर्थ परिजन-सेवक. २१ वसंतकामपवमान-वसंतऋतु, मदन व वारा. २२ शक्र-इंद्र. तूर्ण-तात्काळ. तोहि आर्य-(विश्वामित्र). २३ तपोनदीन-तपःसमुद्र. २४ तोहि-(विश्वामित्रहि). २५ गाधिज-गाधि ऋषीचा पुत्र, विश्वामित्र. २६ शकुंतांनी-शकुंत नांवाच्या पक्ष्यांनी. विधिकवच-दैवाचें कवच. कुंतांनी-भाल्यांनी. २७ उटज-पर्णकुटि. २८ मालतीदाम-मलतीच्या फुलांची माळ. २९ स्वालभ्यता-(स्व+अलभ्यता) स्वतःच्या [शकुंतलेच्या] अप्राप्यतेविषयींची. ३० मुदतिशय-अत्यंत आनंद. सत्कृतिशी-उत्तम [काव्य]-कृतीशीं. ३१ प्रणतपारिजात-शरणागतास कल्पतरूप्रमाणे असलेला कण्व. ३२ निज-कारुण्य-वारिजा-आपल्या दयारूपी पाण्यांतील या कमलास. ३३ गुरुमर्यादा-तिपात-वडिलांच्या आज्ञेचें उल्लंघन. ३४ गांधर्वे-गांधर्व विवाह पद्धतीन [वधुवरांच्या परस्पर संमतीने झालेला विवाह तो गांधर्वविवाह]. अदय स्मरशरहत-निर्दय मदनाच्या बाणाने घायाळ. तन्वि-सुंदरी. ३६ भाजन-पात्र. ३७ शकुंतला आली झाली-शकुंतला सखी (पत्नी) झाली. करा-..... आली. भ्रमराप्रमाणे केस असलेली [शकुंतला] त्याच्या [दुष्यंताच्या] हातीं आली, त्याच्या स्वाधीन झाली. ३९ प्रियंवदे-मधुरभाषिणी. ४० हसें-हंसाने

सर-सरोवर. ४४ निववोल-संतुष्ट करील. कुलीन मने-कुलवंतांचीं मने.
 भवदाश्रमीं-आपल्या आश्रमांत. ४७ गृहधर्माची-.....पाळी-[अन्वय :-
 तो भगवान् विरक्त, परि कुतुकें गृहधर्माची पाळी दे] विरक्त असूनहि,
 कण्व कौतुकाने गृहस्थाप्रमाणें वागूं लागला. ४९ शार्दूलवराहहस्तिहरिसेना-
 वाघ, रानडुक्कर, हत्ती व सिंह यांचा समूह. कण्वोक्तांत तेंचि परिसेना-
 तो बालक कण्वाचें सर्व कांही ऐके; परतु वन्य पशूंना त्रास न देण्याची
 गोष्ट तेवढी ऐकत नसे. ५० सुवरवृष्टि-उत्तम वररूपी वृष्टि. जलदमुनि-
 मुनिरूपी मेघ. ५२ पुलिन-नदीकांठची वाळू. ५४ स्पष्टीकरण :- दुष्यंताचें
 नगर म्हणजे सरोवर, त्या नगरांतील धर्म व न्याय म्हणजे पाणी व दुष्यं-
 ताचें घर म्हणजे कमल, त्या कमलामध्यें कण्वरूपी सूर्याच्या शिष्यरूपी
 किरणांनी, पुत्ररूपी सुगंधासह ती स्त्री [शकुंतला] ही शोभा आणली.
 ५६ अयि तापसि-हे तपस्विनी काचस्मृति :-कसली आठवण ? अत्र-येथे
 भूभुजःसदसि-राजसभेंत. मैवंप्रलप-असें वडबडूं नकोस. ५७ रौरव-[एका
 नरकाचें नांव]नरकवास. ५९ वन्ये-वनांतील फुलाफळांनी. निपटकपट-
 निद्रिता-निव्वळ झोपेचें सोंग घेणारास. ६० कौशिक-विश्वामित्र. ६२
 " तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः " या वचनाचा आधार येथें
 घेतला आहे. ६३ सत्कार्या-सत्कारास योग्य. आत्माचि तुझा कुमार
 [आत्माचै पुत्र नामासि.] पुत्र हा प्रत्यक्ष आत्माच होय. ६४ भग्नव्रत-व्रत
 भंग झालेला. असती[अ+पती] चःरिच्यहीन. ६७ ब्रह्मयोनि-ब्रह्मदेवापासून
 उत्पन्न झालेला. नीचा-मातेचें विशेषण नीच. ६८ जन्हि.....जन-सत्य
 धर्मापासून ढळलेल्या माणसास जगांतील सर्वच लोक निच वाटतात. ६९
 रौरव गौरव कर्ता-नरकाचें वैभव वाढविणारा. [पापी] ७० सुतरत्न सन्नि-
 धानातें-पुत्ररूपी रत्नाच्या सहवासास. दाटुनि-मुद्दाम सन्निधान(सत्+निधान)
 उत्तम सांठा, ठेवा. ७१ निकर-सांठा.निकर मांडिला-अनर्थ मांडिला.देसील-
 कर-तुला कर द्यावा लागेल, प्रायश्चित्त भोगावें लागेल ७३ विधिने-धर्म-
 मान्य पद्धतीने. जनु-जन्म ७५ परिशिलें-ऐकलें. ७७ गुरु सुहृत्सचिवाभिमते
 (गुरु + सुहृत + सचिव+अभिमते) गुरु, मित्र व मंत्री यांची मान्यता मिळवून-
 त्वत्क्षोभा-तुझ्या रागाला. भी-भितो. रू-कापूस. ७९ असकृत् विरहद-

वारंवार विरह देणारा. तापद-तापदायक. मित्रीं-सूर्यावर. नलिनी-कमलिनी
स्वप्रेमभंगभी-प्रेम भंग होण्याची भीति. रुसती-रुसते. स्पष्टीकरण:- सूर्य
वारंवार विरह देणारा व ताप देणारा आहे म्हणून. प्रेम-भंगाची मुळीहि
भाति न बाळगतां, कमलिनी कधी त्यावर रुसते काय ? ८१ मानसांत-
मनांत. डागातें-कलंकाला, अपकीर्तीला. मानसा तडागातें-मानससरोवरास.
८२ सुबहु कीर्तिला-अत्यंत स्तविला, वर्णिला.

५ रुक्मिणी-विवाह-कथा

श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधावर मोरोपंतांनी 'कृष्ण-विजय' नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. कृष्ण-विजयाच्या ८३ व्या अध्यायांत रुक्मिणी-विवाहकथा आहे. एकदा कृष्णाच्या सर्व स्त्रिया एकत्र आल्या असतां, द्रौपदी त्यांना आपापल्या विवाहाचें वर्णन करण्यास सांगते. कृष्णाच्या अष्टनायिका व इतर स्त्रियांपैकी एक; अशा नऊ जणी आगली विवाह-कथा निवेदन करतात. मुळांत, केवळ एकेका श्लोकांतच प्रत्येकीचें वर्णन आलेलें आहे, परंतु पंतांच्या कल्पकतेने या लहानशा प्रसंगांतील काव्यानुकूलता अचूक हेरली व अत्यंत विस्ताराने त्यांनी हा कथाभाग वर्णिला. त्यापैकी रुक्मिणीच्या विवाहाची कथा तर अधिकच सरस उतरली आहे. वस्तुनः या प्रसंगापूर्वीच, मूळ भागवतांत जेथे रुक्मिणीविवाहाची कथा विस्ताराने आलेली आहे, तेथे पंतांनी मुळानुसार रचना केली आहेच; परंतु प्रस्तुत प्रसंगांत रुक्मिणी स्वतः आपल्या विवाहाचें वर्णन करित आहे, यांत जें वेगळेपण आहे त्यामुळे तीच कथाभाग पुनरुक्त झाला असतांही वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतो.

कथानक ।

द्रौपदीने कृष्णाच्या सर्व स्त्रियांना आपापल्या विवाहकथा विचारल्या असतां, प्रथम रुक्मिणीने आपल्या विवाहाची कथा सांगितली. रुक्मिणी, विदर्भ देशाच्या राजाची मुलगी. लहानपणापासूनच तिला कृष्ण-कथांची गोडी निर्माण झाली होती. ती वयांत आल्यावर, श्रीकृष्णाशी तिचा विवाह करावा असा तिच्या आईवडिलांनी विचार केला. रुक्मिणीलाहि मनांतून तेंच हवें होतें; परंतु तिचा वडील भाऊ रुक्मि मात्र याच्या विरुद्ध होता. त्याने आईवडिलांच्या इच्छेस विरोध केला व चैद्य देशाचा राजा शिशुपाल यास रुक्मिणी देण्याचें ठरविलें. कर्त्या व हट्टी मुठापुडे आईवडिलांचें

कांही चाललें नाही. रुक्मिणीची इच्छा तर त्याने विचारांतहि घेतली नाही. लग्नाची तिथि निश्चित झाली. आमंत्रणें गेलीं; परंतु रुक्मिणी मात्र अत्यंत चिंताकुल झाली. शेवटीं तिला एक युक्ति सुचली. सुदेव नांवाच्या एका वृद्ध व सत्प्रवृत्त ब्राह्मणाला तिने आपली व्यथा निवेदन केली. त्याला तिची दया आली. रुक्मिणीने त्याच्या हातीं कृष्णाला एक पत्र पाठविलें. पत्रांत तिने सर्व गोष्टी कळविल्या व आपल्या इच्छेविरुद्ध होणाऱ्या या लग्नाच्या संकटांतून मुक्त करण्याची विनंती केली. विवाहाच्या वेळीं 'नवरी' देवीच्या दर्शनाला नेण्याचा कुलाचार पाळण्यासाठी जेव्हा रुक्मिणीला देवीच्या देवळाकडे नेलें जाईल तेव्हा कृष्णाने तेथे यावें व रुक्मिणीला हरण करून घेऊन जावें; असें त्या पत्रांत लिहिलें होतें. सुदेव रुक्मिणीचें पत्र घेऊन द्वारकेस गेला. इकडे लग्नाचा दिवस जवळ येऊं लागला तसतशी रुक्मिणीची काळजी वाढूं लागली. शेवटीं केवळ एक रात्रच काय ती शिल्लक उरली; तरीहि सुदेव परत न आल्याने तिची चिंता फारच वाढली. परंतु लग्नदिवशीं प्रातःकालींच सुदेव परत आला व त्याने कृष्ण येत असल्याचें कळविलें तेव्हां तिची सर्व चिंता दूर झाली. कृष्ण आधी एकटाच पुढे निघाला होता. बलरामाला जेव्हा हें वृत्त कळालें तेव्हा, आपल्या सैन्यासह तोहि कृष्णाच्या साहाय्यासाठीं धांवून आला. कृष्ण आल्याची वार्ता कळतांच, राजालाहि आनंद झाला व तो त्यास सामोरा गेला; इतकेंच नव्हे तर त्याने कृष्णाची पूजा केली. रुक्मिणी व शिशुपालाला मात्र कृष्णाच्या आगमनाने चिंता वाटूं लागली. कुलाचारानुसार विवाहापूर्वीं, रुक्मिणीला देवीच्या देवळांत नेण्याचा प्रश्न आला तेव्हा रुक्मिणीने कृष्णाकडून कांही व्यत्यय घेण्याची शंका घेतली; परंतु कुलाचार परंपरेने चालत आलेला असल्यामुळे त्याला विरोध करतां आला नाही. रुक्मिणी देवीदर्शनाला निघाली तेव्हा रुक्मिणी व शिशुपालाचे सैनिक रक्षणासाठी तिच्यावरोंबर होते. तिने देवीचें दर्शन घेतलें व 'कृष्णच पति लाभावा' असा आशीर्वाद मागितला. ती देवळांतून बाहेर आली व रल्याप्रमाणें कृष्ण कुठे दिसतो कीं नाही तें बघूं लागली. देवीच्या कृपेने या वेळीं तिच्या दृष्टींत एवढें सामर्थ्य आलें की तिने भोवतालीं बघतांच सर्व सैनिकांचीं शस्त्रें गळून पडलीं व ते सर्व जण मूर्छित होऊन जमिनीवर

पडले. इतक्यांत रथांत बसून कृष्ण तेथे आला. रुक्मिणीने त्याच्या गळ्यांत माळ घातली व त्याने तिला आपल्या रथांत उचलून घेतलें. एवढें सर्व झाल्यावर मग कुठे सैनिकांचे डोळे उघडले ! शिशुपाल व त्याचे इतर मित्र आपापलें सैन्य घेऊन कृष्णाशीं युद्ध करण्यास धावून आले; परंतु यादव सैन्यापुढे त्यांचें कांही चाललें नाही. शेवटीं रुक्मिणीचा भाऊ स्वतः तिला सोडविण्यासाठी आला. कृष्णाने त्याचा रथ मोडला व त्याचा वध करण्यासाठी आपलें खड्ग उचललें, परंतु रुक्मिणीने त्याचा वध न करण्याची विनंती केल्यावरून कृष्णाने त्याला जीवदान दिलें मात्र आधी त्याची खूप विटंबना केली व मगच त्याला मोकळें सोडलें.

रुक्मिणीविवाहाची कथा अनेक कवींनी वर्णिलेली आहे. स्वतः मोरोपंतांनीहि अनेक ठिकाणीं या कथानकावर रचना केलेली आहे; परंतु या आख्यानाचा विशेष असा की येथे स्वतः रुक्मिणीच आपल्या विवाहाचें वर्णन करित आहे (रुक्मिणीगीत नांवाच्या आणखी एका ओदिवद्ध काव्यांतहि मोरोपंतांनी हेंच तंत्रं अवलंबिलें आहे) द्रौपदीने विचारल्यावर कृष्णस्त्रिया आपापल्या विवाहाचें वर्णन करतात; या मूळ भागवतांतील प्रसंगांत उत्कट काव्य निर्माण करण्याचें सामर्थ्य असल्याचें मोरोपंतांनीं जाणलें व म्हणूनच या ठिकाणीं त्यांनी ही कथा विस्ताराने रचिली. स्वतः रुक्मिणीच ही कथा वर्णन करित असल्यामुळे साहजिकच निवेदनांत अधिक आत्मीयता, जिव्हाळा व उत्कटता आलेली आहे. जिवाभावाच्या मैत्रिणींशीं वोलतांना अंतःकरणांतील भावना ज्या सहजतेने एखादी स्त्री व्यक्त करील ती सहजता रुक्मिणीच्या निवेदनांत आलेली आहे. वायकांच्या भाषेच्या कांही लकवीहि मोरोपंतांनी मधूनमधून वापरल्यामुळे रचना अधिकच वास्तवपूर्ण वाटते.

प्रथम म्हणे वैदर्भी 'बाई होते लहान मी कन्या' किंवा 'त्या मेल्यास कशासी पाहूं' इत्यादि ठिकाणीं कांही ठराविक वायकी शब्द औचित्यपूर्णरीतीने योजिले आहेत. मोरोपंतांची प्रौढ भाषाशैली येथेहि संपूर्णतया बदललेली नाही व तसें होणें शक्यहि नव्हतें, तरीपण प्रसंगानुरूप तिच्यांत पुष्कळच निराळेपण येथे आलेलें असून ती अधिक अकृत्रिम झालेली

आहे. उदाहरणार्थ :- " स्वकरें वसंततिलका वृत्तें पत्रांत सात मोजूनी लिहिलीं होतीं तींही, लिहितां लिहितां क्षणांत योजूनीं " " चिताज्वरांत रात्रौ माझा नाहीच लागला डोळा-जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा." " तों प्रियकंठीं आपण पडोनि हेहि सुखांत पाडावी- या भावेंचि स्फुरली, करि माझी भुजलता कृपा डावी." " हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनी-हाकांनी नभ भरिलें जाय मुरांच्याहि नाद हा कानीं " यासारख्या ओळींत संस्कृतप्रचुर रचना असूनहि जें साधेपण जाणवतें, ओघ व सहजता जाणवते ती लक्षांत घेण्यासारखी आहे. या आख्यानांत रुक्मिणी आत्मनिवेदन करीत असल्यामुळे कथेंतील सर्व प्रसंग रुक्मिणीच्या दृष्टिकोनांतूनच वर्णिले जाणें आवश्यक होतें व बहुतेक ठिकाणीं असेंच झालेलें आहेहि. कांही ठिकाणीं मात्र मोरोपंतांची व मूळ भागवतांतीलहि या काव्यामागची भूमिका रुक्मिणीच्या भूमिकेशीं मिसळलेली आढळते. स्त्री-पुरुषप्रेम व भक्तिभावना यांचें मिश्रण यांत झालेलें आहे तें यामुळेंच. किंवा स्त्रीप्रमाच्या माध्यमांतून कृष्णभक्ति येथे व्यक्त केलेली आहे; असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल, ' ज्या दिवशीं हरि-चरित श्रवण नसे त्यांत मज दहा दुखणीं ' किंवा ' काय लिहावें म्यां सखि, ज्याचे संपूर्ण वेद निःश्वास ' अथवा ' पाय प्रभुचे संतत पूजावे, तरिच सफळ हा काय ' या ओळी या दृष्टीने उल्लेखनीय होत.

प्रस्तुत आख्यानांतील भाषा बहुधा रुक्मिणीच्या आत्मनिवेदनास अविरोधी अशी असली, तरी ' दुखणी काय नवखणी माडी नळगे धरा नखेंदु खणी ' या ओळींतील ' नखेंदु ' हा शब्दप्रयोग मात्र उचित वाटत नाही. वरच्या ओळींतील ' दुखणीं ' या शब्दाशीं यमक जुळविण्यास ' नखेंदु खणी ' असा शब्द आलेला असून, रुक्मिणी स्वतःच्या नखाचें वर्णन ' नखेंदु ' असें करते, हें सयुक्तिक वाटत नाही.

या आख्यानांतील कल्पनाविलास मात्र, रुक्मिणीच्या भावनांशीं अगदीं समरसलेला असा आहे. मोरोपंत रुक्मिणीच्या मनोवस्थेशीं कसे एकरूप झाले होते हें जागोजाग आलेल्या हृद्य व भावपोषक अशा कल्पनां-

वरून दिसून येतें. कृष्णाची वाट बघत असतां रुक्मिणीची कशी स्थिति झाली हें सांगतांना “ शतदां ध्वजाचि झाल्यें प्रासाद शिरीं पुरेक्षणच्छत्रें ” यासारखी साधी पण तिची आतुरता यथार्थपणें व्यक्त करणारी कल्पना; अथवा तिचा डावा बाहु स्फुरण पावला तेव्हा “ तों त्रिय कंठीं आपण पडोनि हेहि सुखांत पाडावी; या भावेंचि स्फुरली, करि माजी भुजलता कृपा डावी ” यासारखी उचित गृंगारसूचक कल्पना, उदाहरण म्हणून ध्यानांत घेण्यासारखी आहे.

टीपा

१ प्रथम म्हणे वैदर्भी- (श्रीमद्भागवतामध्ये ही कथा आली आहे. मुळांत अत्यंत संक्षिप्त रूपांत असलेल्या या कथेचा मोरोपंतांनी विस्तार केला आहे. एकदा द्रौपदीने, सर्व कृष्ण-स्त्रियांस आपापला विवाहप्रसंग वर्णन करण्यास सांगितलें असतां, रुक्मिणी प्रथम आपल्या विवाहाची कथा सांगत आहे.) वैदर्भी-विदर्भ देशाचा राजा भीमक याची कन्या रुक्मिणी. २ दुखणी-दोन खणांची. नखेंदु-नख-चंद्र. धरा नखेंदु खणी-नखाने भूमि उकरूं लागे. अस्वस्थ होई. ३. गुरु बुद्धींनीं-वडिलांच्या बुद्धीने. ४. साजणा मध्ये-सहाजणांमध्ये मणिगोटा-रत्नाचा दगड. (रत्न असला तरी दगडच.) भाऊ म्हणून रत्नाप्रमाणें वाटला तरी कृष्णभक्तीच्या दृष्टीने दगडच. ५. मोहरोग वैद्यातें-मोहरूपी रोग निवारण करणाऱ्या वैद्यास (स्वगुरु विचारास). चैद्य-चेदि देशाचा राजा शिशुपाल. ६. क्ष्वेड-विष. गूळ विषाप्रमाणें वाटूं लागला, या कल्पनेतून जीवनांतील कोणतीहि गोष्ट तिला चांगली वाटेना, जीवनाचा कंटाळा आला हा भाव सूचित केला आहे. ७. होय लवांत...आत्मवाताचें-जगावें कीं जगूं नये, हा विचार चालल्यामुळे, क्षणांत दहादा आत्मघात इष्ट तर दहादा अनिष्ट वाटे. ८. आविसमुद्रीं-चित्तेच्या सागरांत. हरि-कीर्ति-सुधाधि-लव्य-संशुद्धि-हरिकीर्तिरूपी सागरांत स्नान केल्याने शुद्धि लाभलेली, अशी प्रियासखी बुद्धि. स्पष्टीकरण:- परमेश्वराच्या यशोगायनांत रमल्यामुळे पवित्र झालेल्या बुद्धीने, ऐनवेळीं जिवलग मैत्रिणीप्रमाणे साहाय्य केले. ९. सुदीन मनें-अत्यंत दीन मनाने. १० 'जेणें ..लवोटा-वृद्ध हा

णाच्या ज्या हाताने अभयवर दिला त्याच हातांत मी कृष्णाला देण्यासाठी पत्र दिलें. १३. क्षिप्र-लौकर. १४ तत्वळजळनिधीत-त्याच्या सैन्यरूपी समुद्रांत, मग्न झाले. आधींत मन्मनहि मग्न-तिकडे शिशुपालाच्या सैन्यांत नगर व इकडे चितेंत माझे मन बुडालें. १५. खळदर्पघ्न-दुष्टांचा गर्व हरण करणारा. नतचातकदयासुधाजळद-शरणागत रूपी चातकांवर, दयामृताचा वर्षाव करणारा मेव कृष्ण गरळविलेपन-विषलेपन. मुकृपण-अत्यंत कृपण शुष्कोपचरण-कोरडे स्वागत. १७. असुखशैल-दुःखाचा पर्वत होय...तैल-अन्वय-मदुक्ते सखींत, अश्रुप्रति वापुडे तैल हेतु होय. आपल्या दुःखाचें खरें कारण लपविण्यासाठी डोळ्यांत तेल गेल्याने पाणी आलें, असें रुक्मिणी सख्यांना सांगते. १८. पुरेक्षणच्छत्रे-पुर + ईक्षण + छत्रे. नगर पाहण्याच्या मिपाने. हरिदिङ्गमुखा-हरि + दिक् + मुखा ज्या दिग्नेचा स्वामी इंद्र त्या (पूर्व) दिशेकडे. १९. घाटिकार्धपाद-पळलव-काळस्यैर्घां-घटका, अर्धी घटका पाव घटका, पळभर निदान लवभर तरी थांबण्यासाठी चित्र झालें, विचित्र झालें. कसा मित्र ? -सूर्याला मित्र म्हणतात, पण हा कसा मित्र ? कृष्ण अद्याप आलेला नाही; लग्नाची वेळ जवळ येत आहे व हा तर आपला रथ क्षणभरहि आवरीत नाही ! २०. मत्ताप (मत्+नाप) माझी वेदना- अन्वर्थ-नामधेय- सार्थ नांव धारण करणारा (सुदेव ब्राह्मण) २१. सुगात्रि-द्रौपदी. झाली यष्टी... अधिभार भगतासी- (केवळ एक रात्रच काय ती लग्नाला आड राहिली होती. या एका रात्रीतूनच अपेक्षित कांही घडेल असें रुक्मिणीला वाटत होतें, या रात्रीचाच तेवढा आधार आता तिला वाटत होता) ती रात्र, चितेच्या भाराने भग्न अशा माझ्या दुःखी कष्टी मनास, काठीप्रमाणें आधारभूत झाली. २४. सुधा सरिते-अमृताच्या नदीस, परमेश्वरास. क्षुद्रिकळ-भुकेने व्याकुळ. २७ स्त्रियांचा डावा बाहु स्फुरणें शुभ मानलें जातें. २८. नेत्रभुजोरुस्फुरणें-डोळा, बाहु व मांडी यांच्या (शुभसूचक) स्फुरणाने. चितेची सोडिली मनें वाज-मनाच्या वाजेदरून चिता उठून गेली, चिता दूर झाली. माज.....लाज-(प्राणांनीं निघून जाण्यासाठी जणू कंबर कसली होती व निघून गेलेलें धैर्य जणू परत यावयास लाजत होतें, परंतु आता) प्राणांनी आपली कंबर व धैर्याने परत यावयाची लाज सोडली. २९

समूलाधिज्वरहर-चितारूपी ज्वर समूळ नाहीसा करणारी. द्विज धन्वंतरि-
 ब्राह्मण रूपी वैद्य. ३१. उत्तम श्लोक-कीर्तिसंपन्न (कृष्ण). ३२ कुंडिनमार्ग-
 कुंडिनपुराचा (विदर्भ देशाची राजधानी) मार्ग. प्रभूता दया-पुष्कळ दया
 ३४. मरुदनळ (मरुत् + अनल) वारा व अग्नि. ३५ पर्जन्यप्रियसखशिखि-
 पावसाचा प्रिय मित्र असा मोर. मोराला पाऊस आल्यावर आनंद होतो,
 तसा आनंद. ३६ नखरें-नखें. (नखरें विलोकुनी-कृष्णाच्या पावलाचें
 दर्शन झाल्याने) तापत्रय-त्रिविध ताप. (आधिभौतिक, आधिदैविक व
 आध्यात्मिक असे तीन प्रकारचे ताप) नीररुह-कमल. वितान-मंडप. ३७.
 पालविले-बोलाविले. ३८. हरिशंका-(कृष्णाची शंका) कृष्ण विघ्न आणील
 ही शंका. ३९ दशित-कवच धारण केलेले कोले-कोल्हे. ४०. ओले वरि-
 वीररसें-वीररसाने वाहेरून ओले झालेले, वीराचा आव आणणारे, ४२.
 राजीवां-कमलांना. ४३ जामातां-जांवाई. ४४. शौरि-कृष्ण. ४६. तत्प्रसादाशी-
 त्यांचा प्रसाद व आशीर्वाद. भटमीनमंडळा दाशी झाल्यें-योद्धे हेच कुणी
 मासे; त्यांना धीवरीप्रमाणे झाले. (त्यांना मंत्रमुग्ध केलें) ४७ आलीला-
 आलेल्या अशा. आलीला धरुनि करीं-सखीला हातीं धरुन. दाखविली
 आलीला-(आ + लीला) किंचित् लीला दाखविली. ४८. अवलोकनांत .
 ...मरते-हे सखि, माझ्या दृष्टींत जर कृपा नसती तर ते (मोहित
 झालेले लोक) मेले असते. ४९. तडित्स्फुरण-वीज लवणें. ५०. शिवा-देवी.
 ५१. दावा बहुतांशी-अनेकांशीं भांडण. ५२. वाल-केस, पूजिन.....सेवाल-
 (कृष्णाला वघण्यास अत्यंत उत्सुक झाल्यामुळे डोळ्यांवर येणाऱ्या केसांना
 ती म्हणते) तुम्ही डोळ्यांवर न येता गालांवर रुळाल तर मी तुमची पूजा
 करीन. ५५ नलिनी-सूर्य विकासी कमल. कैरविणी-चंद्र विकासी कमल.
 वायसाराती-घुबड. ५७. कालकला-उचंबळून आला. ५८. हरिनीलनिभवरांकीं-
 इंद्रनील वर्णाच्या कृष्णाच्या मांडीवर. ५९ केतुच्छायेंत-ध्वजाच्या सावलींत.
 ६१. सोपानें-पायऱ्या. ६३ कशीं-कसास. कनकासी-सोन्यावरोवर (संस्कृतांत
 धोतऱ्यालाहि कनक म्हणतात). ६५. कातराक्षि-भीतीने जिचे डोळे कांपत
 आहेत अशी. ६६ यदुवाडव-यादव रूपी वडवानल. (वडवानल या नांवाचा
 अग्नि समुद्रांत दडून बसलेला असून, तो जेव्हा बाहेर निघेल तेव्हा सर्व विश्व

जाळील, असें मानतात.) आजि-युद्ध, अगस्त्य-ऋषीचें नांव (याने समुद्र प्राशन केला अशी कथा). ६७. तूळ-कापूस, वृष्णि-यादव. मुद्रत्नाकार-आनंदसागर. खगध्वजा-गरुडध्वज अशा कृष्णास. ७०. समनोरथ रथ शस्त्र-मनोरथ, रथ व शस्त्रासहित, तो (भग्न केला.) नग्न स्वखड्गहि वधा- (याचा संबंध केला या क्रियापदाशीं). ७१. धट्ट-धीट. त्रपा-लज्जा. ७२. हरि-सिंह. केलि-क्रीडा. करिमदशोभा दिगंतरा गेली-(हत्तीच्या मदाची शोभा दाही दिशांना विखुरली) हत्तीचें गंडस्थळ फुटलें.

६ सीतात्याग

मोरोपंतकृत कुशलवोपाख्यानांतून प्रस्तुत कथाभाग निवडला असून रावणवधानंतर अयोध्येस परत आल्यानंतरचें, रामसीतेचें चरित्र यांत आलेलें आहे. वाल्मिकिरामायण हा या कथेचा आधार होय.

कथानक

रावणवधानंतर सीतेसह राम अयोध्येला परत आला व आनंदाने राज्य करूं लागला. वन्याच वर्षानंतर सीता गरोदर राहिली तेव्हा सर्वांनाच अत्यंत आनंद झाला. एके रात्री रामाने सीतेला, तिचे डोहाळे विचारले तेव्हा “ मला पुन्हा एकदा गंगाकांठच्या ऋषींच्या तपोवनांत जावेंसें वाटतें; असें तिने सांगितलें. ‘ उद्यां सकाळींच तूं जा ’ असें रामाने तिला सांगितलें. मध्यरात्र उलटल्यावर नियमाप्रमाणे राम जागा झाला व आपल्या राज्यांतील प्रजेची यथार्थस्थिति व लोकांचे आपल्याविषयीचे विचार माहीत करण्यासाठी नेमलेले गुप्तहेर आलेले होते. त्यांची त्याने भेट घेतली. सर्व हेरांनी सांगितलें की राज्यांतील लोक आनंदांत असून, रामाची मनोभावे स्तुति करीत आहेत. रामाने सर्वांना जाण्यास सांगितलें. मात्र एका हेरास त्याने थांबविलें व “ माझी किंवा माझ्या भावांची व बायकोची कोणी जर निंदा करत असतील, तर कसलीहि भीति न वाळगतां सांग ” असें त्या हेरास म्हटलें. रामाचें बोलणें ऐकून तो हेर म्हणाला, “ आपली सर्वजण स्तुति करीत आहेत परंतु एका धोब्याने मात्र आपल्याविषयीं वाईट उद्गार काढलेले मी ऐकले. या धोब्याचा बायको भांडण करून माहेरीं गेली असतां तिच्या वडिलाने तिला परत नवनव्याकडे आणलें; परंतु तो धोबी तिला घरांत घेईना. तो म्हणाला, ‘ दुसऱ्याच्या घरीं राहिलेली स्त्री घरांत घेऊन वागविण्यास मी कांही राम नाही राजा असल्यामुळे रामाला तें निभावता आले पण मी तसें करणार नाही. ’ हेराचें हें भाषण ऐकून रामाला अत्यंत दुःख वाटलें. सीतेची अग्निपरीक्षा केली असतांहि लोकांनी तिच्या चारित्र्याविषयीं

आक्षेप घ्यावा याचें त्याला अत्यंत दुःख झालें; परंतु लोकापवाद टाळण्यासाठी त्याने सीतेचा त्याग करण्याचें ठरविलें व आपल्या भावांना आपला निर्णय कळविला. कोणालाच रामाचा निर्णय पटला नाही; परंतु रामाने सांगितलें कीं " अपवाद टाळण्यासाठी मी सीतेचाच काय पण तुमचा व माझ्या देहाचाहि त्याग करण्यास मागेपुढे पांहणार नाहीं. " लक्ष्मणाने पुष्कळ विरोध केला परंतु रामाने आपला हट्ट सोडला नाही व त्याला सीतेला वनांत सोडून येण्याचें कठोर कार्य करण्यास सांगितलें. लक्ष्मणाचा निरुपाय झाला व त्याने रामाची आज्ञा मान्य केली.

दुसरे दिवशीं सकाळींच लक्ष्मणाने रथ सिद्ध करविला व तो सीतेला बोलावण गेला. सीतेला वाटलें की रात्रीं रामाने सांगितल्याप्रमाणें, तपोवन बघण्याची तिची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीच लक्ष्मण आला आहे. ती त्याच्यासह रथांत बसली. वाटेंत बरेच अपशकुन होऊं लागले तेव्हा तिला रामाविषयीं काळजी वाटूं लागली; परंतु लक्ष्मणाने अनेक प्रकारें तिचें लक्ष भोंवतालच्या निसर्गसौंदर्याकडे कळविलें व तिला प्रसन्न केलें. गंगेच्या पवित्र तीरावर ते येऊन पोहोंचले व नीकेंत बसून पैरुतीरास गेले. तेथे गेल्यावर लक्ष्मणाने तिला खरा वृत्तान्त सांगितला तेव्हा तिला धक्काच बसला. ती मूर्च्छित झाली. लक्ष्मणाने तिला सावध केलें व आपली असहायता पटवून दिली. रामाने आपला त्याग करावा, आपल्या चारित्र्यावर विश्वास ठेवूं नये याचें तिला अत्यंत दुःख झालें. दैवगति विचित्र असल्याचें तिच्या अनुभवा आलें. जीव देण्याचा विचार तिच्या मनांत आला पण गर्भवती असल्यामुळे तिला जीव देणेंहि अयुक्त वाटलें. लक्ष्मण तिचा निरोप घेऊन परत गेला तेव्हा ती शोक करूं लागली. वनांतील पशुपक्षी व वृक्षवेली देखील तिच्या या दयनीय अवस्थेने शोकाकुल झालीं. कांही वेळाने आपल्या शिष्यांसह त्या वाटेने चाललेल्या वाल्मिकि ऋषींनी तिला बवितलें व आपल्या आश्रमांत नेलें

मोरोपंतांचें हें अगदीं आरंभीचें काव्य आहे व म्हणूनच नवखेपणाच्या खुणा त्यांत भरपूर आढळतात. आर्याभारताच्या रचनेंत आलेख घाटदार शैली येथे आढळत नाही. अनेक वृत्ते वापरण्याची हौस, शब्दचमत्क

तींची विपुलता, समासबहुल, दूरान्वित व क्लिष्ट रचना यांनी युक्त अशा या काव्यांत संस्कृत काव्याचा परिणामहि भरपूर आहे. असें असले तरी मुळांतील कथाच इतकी हृदयद्रावक आहे कीं ती मनाची पकड घेतल्यावांचून राहात नाही. पतिव्रता सीतेवर आलेला कलंक व प्रजाहितदक्ष रामाने तिचा केलेला त्याग ही एक अत्यंत कारुण्यपूर्ण घटना होय. सुखाच्या शिखरावर असलेली सीता एका क्षुल्लक घटनेने कोठल्याकोठे फेकली जाते. सीतेचें दुःख कोणाच्याहि मनाला विपण्ण करणारें आहे. रामाने आपला त्याग केला, हें कळाल्यांनंतर सीता जो विलाप करते व रामाला जो निरोप पाठविते तो सीतेच्या तत्कालीन मनःस्थितीस व तिच्या चारित्र्यास शोभेसा असाच मोरोपंतांनी वर्णिला आहे. रामाने एखाद्या कलंकित स्त्रीप्रमाणे आपला त्याग करावा याचेंच तिला सर्वांत अधिक दुःख होतें; परंतु तरीहि ती त्याला दोष देण्यापेक्षा दैवगतीला बोल लावते व प्रसूतीनंतर तब करून आपलें पावित्र्य पटविण्याचा व सदैव रामाजवळ राहण्याचा निश्चय व्यक्त करते, हें तिच्या पतिव्रत्यास साजेसेंच आहे. सीतेप्रमाणेंच रामाचें दुःखहि सहृदय माणसाला हलवून सोडणारें असें आहे. आपली पत्नी पवित्र आहे याची त्याला खात्री आहे; लक्ष्मण, भरत वा शत्रुघ्न यांना सीतेचा त्याग करणें अन्यायाचें वाटतें आणि तरीहि त्याला सीतेचा त्याग करण्याचा निर्णय घ्यावा लागतो. कारण तो राजा होता व त्याला लोकापवाद न येईल असें निष्कलंक वर्तन ठेवणें भ्रम होतें कर्तव्यपालन व आंतरिक प्रेम आणि सीतेवरील विश्वास यांमध्ये रामाच्या मनाची जी कुतरओढ झाली असेल ती वर्णन करण्यावर मोरोपंतांनी भर दिला नसला तरी ती जाणता येण्यासारखी आहे. लक्ष्मणाची अवस्थाहि मोठी विचित्र आहे. रामाने घेतलेला निर्णय त्याला पटत नाही. तो संतापतो, चिडतो, रामाचें कृत्य अन्यायाचें असल्याचें उघड उघड बोलून दाखवितो, सीतात्यागाच्या कल्पनेनेहि व्याकुळ होतो परंतु राम जेव्हा म्हणतो की, “तुला माझ्या म्हणण्याप्रमाणें सीतेला वनांत सोडून यावयाचें नसेल तर आधी माझा वध कर” तेव्हा त्याचें कांही चालत नाही. विचारी सीता, सकाळींच लक्ष्मण आलेला बघून आनंदित होते. तिला वाटतें रामाने अदल्या रात्री सांगितल्याप्रमाणे हा आपणांस गंगातीरचीं तपोवनें दाख-

विण्यास नेत आहे ! लक्ष्मणाला हें सारें बघून काय वाटलें असेल ! वाटेने अपगकून होतात तेव्हा आपलें दुःख मुळीहि न दिसूं देता सीतेचें मनोरंजन करण्यांत त्याला किती यातना झाल्या असतील ? आणि गंगेच्या पैलतीरावर जातांच रामाचा निर्णय सीतेला सांगतांना त्याच्या मनाची किती घालमेल झाली असेल ? हे सर्वच प्रसंग अंतःकरणाला भिडणारे आहेत रामाने सीतेचा त्याग केला असं लक्ष्मण सांगतो तेव्हा 'मूर्च्छावातविनिर्घृता सीतारंभा धरे पडे' हें मोरोपंतांचें वर्णन सीतेच्या अवस्थेची मोजक्या शब्दांत यथार्थ कल्पना आणून देतें. लक्ष्मण निघून गेला तरी सीतेचा त्यावर विश्वास बसेना, तिला वाटलें आपलें धैर्य बघण्यासाठी त्याने विनोद केला असावा ! सीतेच्या मनोवस्थेचें हें दर्शन अत्यंत सूक्ष्मतेने केलें गेलें आहे. सीता विलाप करूं लागली तेव्हा भोंवतालच्या सजीव निर्जीव सृष्टींतहि तिच्याविषयीची सहानुभूति कशी दिसूं लागली ; याचें वर्णनहि संस्कृत काव्यांच्या सांच्यांतलें असलें तरी कारुण्याचें उत्कट वातावरण निर्माण करणारें आहे.

टीपा :-

(१) समा-वर्ष प्रकृति-प्रजाजन. नृपतितें-राजाला (रामाला) नसे प्रजा-मंतति नव्हती. (२) रामा-स्त्री, (सीता). पांडुक्वत्राभिरामा-जिचें मुख फिकट पण सुंदर दिसत होतें अशी. कलि-क्रीडा. (३) गंधाढ्य-सुवासपूरित, फुलें धूप इत्यादींच्या सुवासाने युक्त. मधूत्तरीं-मधुरभाषणाने. (४) लंकावरकाल-लंकापति रावणाचा काळ. राम. क्षितिमाल-राजा राम. (५) स्पृहा-इच्छा. विदेहराजनंदिनी-विदेह देशाचा राजा जनक याची कन्या. सीता. अदेय-न देण्यासारखी. (६) कुंबुकंधरा-गंधासारखी मान असलेली. (७) मुनिवचनोद्गत श्रुतींचें सद्भ्वान-मुनींच्या वाणींतून निघालेला वेदपठनाचा मधुरध्वनि. पर्णशाला-पर्णकुटि. (८) नीवार-एक नृणधान्य. छद-पानें. (९) सुरतटिनी-देवनदी (गंगा). लसत्तरंगा-चंचललहरींनी युक्त. आलोकें करूनच-केवळ दृष्टिक्षेपाने. जन्ममृत्यु सारी-

जन्ममरणाचा फेरा चुकविते. शांतसत्त्वगणाकीर्ण- (हरिणादिक) सौम्य प्राणिगणांनी व्यापिलेलीं अशीं (गंगातीरतपोवनें). (१०) रघुवंशावतंस-रघुवंशाचा अलंकार, राम. (११) निश्चरचार-रात्रीं फिरणारे हेर. अयोध्यावर-राम. मरणजन्मच्छेदका-जन्ममृत्यूचा पात्र तोडणाऱ्या, रामा. (राम केवळ राजा म्हणून नव्हे तर परमेश्वरी अवतार म्हणून वर्णिका गेला असल्यामुळे, परमेश्वरासाठी उपयोजिलें जाणारें विशेषण येथें वापरलें आहे) भूसुतापा (भूसुता-सीता) सीतापति, राम, (१२) लोकश्रुति-लोकांचें बोलणें. मर्त्यदेव-राजा. वशी-इंद्रियनिग्रही. (१६) काचित्-कोणा एका. कलहार्तमानसा-भांडखोर, (कलह + आर्त + मानस) कलहासाठी जिचें मन आतुर आहे अशी. (१८) रोपाहणदृक्-(रोप + अहण + दृक्) रागाने डोळे लाल झालेला. दष्टाधर-खालचा ओठ ज्याने चावला आहे असा. (१९) सरलें त्यांतें-त्याला (रामाला) खपून गेलें. (२०) लोकापवाद-वित्रस्त-लोकापवादाला भ्यालेला. (२५) सौमित्रि-सुमित्रेचा मुलगा-लक्ष्मण. विकलुपा-निष्कलंक. श्रुति-वेद. बुधपते-ज्ञान्यांत श्रेष्ठ अगा शास्त्रनेत्रें विलोकी- (शास्त्राच्या डोळ्यांनी बघ) शास्त्रानुसार काय तें ठरव. (२५) द्विज-चंद्र (चंद्रामुळे समुद्राला भरती येते येथे सीता-त्याग हा चंद्र व वाढलेलें दुःख हा समुद्र अशी कल्पना केली आहे.) कन्या त्याग..... केली. लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्या डोळ्यांतून भूमीवर अश्रुपात झाला. आपली मुलगी सीता, हिचा तिच्या पतीकडून त्याग होणार हें ऐकतांच जणूं काय पृथ्वी मूर्च्छित झाली व तिला सावध करण्यासाठीच हें अश्रुरूपी जलसिंचन केलें गेलें होतें. (२७) श्रुति-कान. (२९) दुःखाभिभूत-दुःखाने व्याप्त. होता निबद्धकर.....तदंघ्रिकमळें-लक्ष्मण रामाच्या पायांकडे सारखा वचत, हात जोडून उभा होता. स्वनाम-रसपानाभिलाषपर लोकत्रजासि भव न दे-आपल्या नामरसाच्या पानाची इच्छा वाळगणाऱ्या लोकसमूहास (जो राम) संसार देत नाही (संसारांत गुंतवीत नाही). (३०) क्षितिकन्या-सीता. जान्हवी-गंगा. (भगीरथाच्या पूर्वजांस पावन करण्यासाठी तिचा प्रवाह निघाला तेव्हा वाटेंत एके ठिकाणीं जेन्हुराजाची यज्ञभूमि लागली. गंगेने, गर्वाने त्याची यज्ञभूमि वुडविली.

जन्हूला राग आला व त्याने गंगेचा संपूर्ण प्रवाह प्राशन करून टाकला. नंतर भगीरथाच्या विनंतीवरून, आपल्या कानांतून त्याने गंगेला वाहेर सोडलें. जन्हुराजाने तिला नवा जन्म दिला म्हणून तिला जान्हवी म्हटलें जातें.) (३२) रावणप्रमुखराक्षसांतदा-रावणप्रमुख राक्षसांस मृत्यु देणारी. देवर-दीर. (३३) यावत्-जोवर. सस्यंदनातें तुज-रथासहित अशा तुला. (३४) रघूत्तमांघ्रिसारसा-रामाच्या चरणकमलास (सारस-कमल) प्रहृष्टमानसा-आनंदित मनाची. (३६) दुर्निमित्तातें-दुश्चिन्हांतें. (३७) गोमायु-कोल्हे-वाटे व्यापूनि-मार्ग व्यापून-अडवून (३८) स्मृतिभवद्विण्मौलिमालाकृति (स्मृतिभवत् + विद + मौलि + मालाकृति) मदनाचा शत्रु जो शंकर त्याच्या मस्तकावरील माळेप्रमाणें दिसणारी, गंगा. कृति-धन्य. हे हंसस्वरभाषिणीवाहंते. (या ओळींत नदीचें वर्णन केलें आहे. कांठावर होणारा हंसाचा आवाज हीच या गंगानदीची वाणी, तिच्या प्रवाहावर फुललेलीं कमलें हेच तिचे डोळे, अशी ही हंसाप्रमाणें मधुर भाषण करणारी व कमल-नेत्रा स्त्रीच जणूं काय आपल्या लहरीरूपी भुजा उचलून सीतेला भेटीसाठी बोलावीत आहे.) (३९) विहगारवें-पक्ष्यांच्या आवाजाने. (४०) मधु-पांगना-भ्रमरी. दशमुखजिन्मनोभिरामा-(दशमुख + जित् + मनोभिरामा) रावणाला जिकणाऱ्या रामाच्या मनास आनंदविणारी, सीता. क्षितिपति-कीर्तिशुभ्रवर्णा-राजा (राम) च्या यशाप्रमाणे शुभ्रवर्णाच्या मराळ रामा-हंसी. (४२) देवरभारती-दीराची वाणी. अमरापगा (अमर + आपगा) देवनदी, गंगा. (४३) हर्षे देवी गौरपयोधरा (पय-पाणी) जिचें पाणी पांढरें शुभ्र होतें अशी ती नदी आनंदली. तोषे देवी गौरपयोधरा-गौरस्तन अस-लेली देवी सीता आनंदली. (४४) तरणीवर-नीकेवर. तरणिकुलवर क्षमा-भृदनुकूला-(सीता) सूर्यवंशश्रेष्ठ भूपति (क्षमाभृत्) जो राम, त्यास अनुकूल असलेली. देवरतिकर नदी-(देवांना आनंद देणारी नदी) गंगा. परकूला-परतीरा. (४५) वनीं-जलांत (४६) धूमराजीलक्षीकरुनि-धूर निघत आहे तिकडे लक्ष देऊन, त्या दिशेकडे. विजतांबरा-आकाशाला भिडलेली (४८) अस्रालि-अश्रूंची मालिका. मूर्च्छाबातविनिर्धृता-मूर्च्छारूपी वाऱ्याने जोरांत हलविलेली. सीतारंभा-सीतारूपी केली. (५०) शक्रजिदंतक-(इंद्र-

जिताला मारणारा) लक्ष्मण. सांशुकातें दक्षिणातें-वस्त्रयुक्त उजव्या हातास
सत्तालवृंतक-पंखा. (५१) कश्मलसिंधुच्या कडे-मूर्च्छारूपी समुद्राच्या
कांठाला. लोकसा-तिन्हाइताप्रमाणे. (५३) स्वात्मघरसें-(सु+आत्मा+घरसे)
स्वतःच्या उत्तम घराप्रमाणें. छदनसदन-पर्णकुटि. परमपापविपाकलीला-
घोर पापाचा परिणाम. (५५) सुरसपत्न-देवशत्रु (राक्षस हेच) घृत-तूप
(त्यांचें) काळानळीं-काळरूपी अग्नींत, होता-हवन करणारा (राम). (५७)
शाखामृग-वानर. (५८) मद्धिधिकलशभवाने-[विधि-दैव] माझे दैव हाच
अगस्त्य. [कलशभव-अगस्त्यऋषि, याचा जन्म कलशांत झाला अशी कथा]
शफर-एका जातीचा मासा. (६०) हृत्कायवाक्कर्मज-हृदय, शरीर व वाणी
यांच्या कर्मापासून निर्माण झालेला. सत्त्व-गर्भ. (६१) परंत्वत्याज्य-
परंतु + अत्याज्य (६२) भूमिवर-राजा [राम] (६३) पांसुलारामा
व्यभिचारिणी स्त्री. अंतर्वत्नी-गर्भवती. (६४) विप्रयोग-विरह. (६५) बहु-
पाव शातें [शा-सुख-कल्याण] पुष्कळ सुख प्राप्त कर (६८) रजोरिक्ता-
[रजोगुणविरहित] सात्त्विक. (६९) हृच्छोकभूकश्मलव्याळ चावे-[हृत् +
शोक + भू + कश्मल + व्याळ] हृदयांतील शोकरूपी वारूळांतून निघालेला
मूर्च्छारूपी साप चावला; हृदय अत्यंत शोकव्याप्त झाल्याने सीतेला मूर्च्छा
आली. मातेसि—(सीतेच्या मातेस) पृथ्वीला. (७०) गळतीसमान-
अभिपेकपात्राप्रमाणे. लपनें-तोडाने. आलपनें-स्वर, भाषण. विग्रहासी-
शरीरास. (७१) त्रिविष्टपां-देवांना, कमळस्था-ब्रह्मदेवा. (७२) मद्धैर्य-
लोकविपयींच-माझे धैर्य बघण्यासाठीच. (७३) सुहृदयपदका-हृदयावर
सुंदर पदक धारण करणाऱ्या. पापपंकोदका-पापरूपी चिखलास पाण्याप्रमाणे
असणाऱ्या, धुऊन काढणाऱ्या, सुहृदलिकमला-सज्जनरूपी भ्रमरांना कमला-
प्रमाणे असणाऱ्या, भग्नरक्षोबळा-राक्षसांचें सैन्य नष्ट करणाऱ्या. (७४) तोष-
धनाचे तस्कर-आनंदरूपी धन चोरणारे, आनंद नाहीसा करणारे (विलाप)
(७५) विविधपतगनिकररवच्छलें-वेगवेगळ्या पक्षिसमूहांच्या आवाजाच्या
रूपाने, भूमिभूलता-(भूमिभू + लता) वृक्ष व वेली. (७६) प्रकोपशिखी-
(संताप) दुःखरूपी अग्नि. (७७) स्वदुहितृ-शुग्नितप्ता-आपल्या मुलीच्या
दुःखरूपी अग्नीने तापलेली (पृथ्वी). (७८) निजवालधिचमरांहि-आपल्या

पुच्छाच्या चवऱ्यांनी, चमरी-वनगायी. ७१ सुमदालसा-मदामुळे आळसाव-
लेल्या. ज्यांच्या सजळें... कमळें..... ज्यांच्या सोडेंत व मस्तकावर जल-
कणयुक्त कमळें होतीं (अशा) करिणी-हत्तीणी. कर्णव्यजनमारुतें विमळें-
कान हेच कुणी पंखे, त्यांच्या शुद्ध वाऱ्याने-सेविती-सेवा करिती. (८२) सीता
शोकभराने मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडली; तेव्हां असें वाटलें कीं जणूं
काय तिची बहीण जी धूळ (दोवीहि पृथ्वीपासून झालेल्या) ती तिला आलि-
गन देऊन समजावीत आहे (८३) गळ्यांतील (मोत्यांचा) हार देखील जणूं
अश्रु ढाळीत होता, हारांतील मोती म्हणजेच जणूं त्याचे अश्रु. हार हृदयावर
[हृद्गत] असूनहि तिच्या दुःखाचा परिहार करूं शकत नाही म्हणूनच जणूं
दुःखी झाला होता, (८४) यूप-यज्ञस्तंभ. क्रतु-यज्ञ. साक्षाद्भस्मजटाभृदीश्वर-
भस्म व जटा धारण करणारा प्रत्यक्ष महादेवच असा.

७ नलदमयंती

मूळ कथा महाभारताच्या वनपर्वतली असून मोरोपंतांनी आपल्या आर्याभारताच्या वनपर्वत हा कथाभाग रचलेला आहे.

पांडव वनवासांत असतांना, एकदा भीमाने धर्मराजावर असा आरोप केला कीं 'तुझ्यामुळे आपलें राज्य बुडालें.' भीमाच्या या आरोपाने धर्मराजालाहि वाईट वाटलें. आपल्या कृतकर्माचा त्याला पश्चात्ताप झाला. आपल्यामुळे राज्य गेलें, पत्नीची विटंबना झाली व इंद्राचें वैभव भोगणारे भाऊ वनांत येऊन पडले या जाणिवेने तो खिन्न झाला. इतक्यांत 'बृहदश्व' ऋषि तेथे आले. राजाने आपलें दुःख त्यांना सांगितलें व म्हटलें कीं, "माझ्यासारखा दुःखी या जगांत कुणी झाला नसेल!" हें ऐकल्यावर बृहदश्वाने, त्याचें समाधान करण्यासाठी नलराजाची कथा सांगितली.

कथानक

निषध देशाचा राजा नळ हा पराक्रमी, उदार, सुंदर व सद्गुणी होता. धन, बुद्धि किंवा कीर्ति यापैकी कशाचीच त्याच्याजवळ वाण नव्हती. विदर्भ देशाच्या भीम राजाला दमयंती नांवाची एक सौंदर्यशालिनी कन्या होती. नल व दमयंती परस्परांना अत्यंत अनुरूप वधूवर आहेत असें त्यांना बघणाऱ्या कोणालाहि वाटे. परस्परांची कीर्ति परस्परांनाहि कळली होती. मनाने ते एकमेकांविषयीं आसक्त झाले होते. एकदा नलराजाने एक राजहंस धरला, तेव्हा हंसाने त्याला विनविलें की 'तुला जर दमयंती प्राप्त व्हावी असें वाटत असेल तर मला सोड.' नलाने त्याला सोडलें. तो राजहंस तेथून इतर राजहंसाबरोबर उडाला व दमयंतीच्या उद्यानांत गेला. दमयंतीला एकांतांत गांठून त्याने तिच्याजवळ नलराजाची स्तुति केली व नल हाच तिला योग्य पति असल्याचें सांगितलें, दमयंतीनेहि त्याला निरोप दिला कीं 'तूं नळाला

भेटून त्याच्याजवळ माझें वर्णन कर व माझ्याविषयीं त्याचें मन वळव ' तिच्या सांगण्याप्रमाणें हंसाने आपलें काम चोखपणें केलें. नळाला दमयंती- विषयीं अत्यंत आकर्षण वाटूं लागलें. दमयंती विवाहयोग्य झाल्याचें बघून तिच्या वडिलाने तिचें स्वयंवर ठरविलें. नळ स्वयंवरासाठी निघाला तेव्हा वाटेंतच इंद्र, यम, वरुण व अग्नि हे चार देव त्याला भेटले. तेहि दमयंतीशीं विवाह करण्याच्या इच्छेने निघाले होते, परंतु नळाला बघतांच त्यांना वाटलें की याच्यापुढे आपलें कांही चालणार नाही. शेवटी त्यांनी एक युक्ति केली. नळाकडून त्यांनी आपलें एक काम करण्याचें वचन घेतलें नळाने काम कोणतें म्हणून विचारलें तेव्हा ते म्हणाले की ' तूं आमचा दूत होऊन दमयंतीची भेट घे व तिचें मन आमच्यापैकी कोणाशीं तरी विवाह करण्यास वळव.' वचनबद्ध झाल्यामुळे नळाने देवांचें म्हणणें मान्य केलें. देवाच्या दरप्रसादाने कसलीहि अडकाठी न येतां नळ थेट अंतःपुरांत दमयंतीजवळ गेला तेव्हा तिला आश्चर्य वाटलें. तिने त्याची माहिती विचारली तेव्हा नळाने आपलें नांव व ज्या कामासाठी तो आला होता, तें कामहि सांगितलें. दमयंतीने उत्तर दिलें की तिने नळाशींच विवाह करण्याचा निश्चय केला असून तें शक्य न झालें तर ती प्राणार्पणहि करील. नळाने तिची परोपरीने समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला; पण तिने आपला निश्चय बदलला नाही तेव्हा नळ परत आला व देवांना त्याने सत्य वृत्तान्त निवेदन केला. स्वयंवरार्थ आलेले सर्व राजे व देव सभेंत येऊन बसले. दमयंती तेथे आली. ती नळाला शोधूं लागली तेव्हा तिला हुबेहुब नळासारखे असे पांच पुरुष दिसले. खरा नल कोणता तें तिला कळेना. हें देवाचें कपट असल्याचें तिने ताडलें व मनोमन अशी विनती केली कीं " मी स्वप्नांत देखील जर कधी नळाव्यतिरिक्त पुरुष पाहिला नसेल व मनाने नळालाच पति मानलें असेल तर खरा नल मला ओळखूं यावा." तिच्या निष्ठेच्या प्रभावाने देवांना मूर्खरूप प्राप्त झालें व खऱ्या नळाच्या गळ्यांत तिने माळ घातली. देवहि त्याच्यावर संतुष्ट झाले व त्यांनी त्यास शुभा- शीर्वाद देऊन वेगवेगळे वरहि दिले. देव जेव्हा परत निघाले तेव्हा

वाटेंत त्यांना द्वापर व कलि हे दोवेजण भेटले. कलीला जेव्हा हा वृत्तांत कळाला तेव्हा देवांसमक्ष दमयंतीने नलासारख्या मानवास वरावें याचा त्याला राग आला व त्याने नळाला शिक्षा करण्यावें ठरविलें. बारा वर्षेपर्यंत कलि, नळाच्या हातून एखादा दोष घडण्याची वाट बघत होता. एकदा चुकून तो पाय धुण्याचें विसरून संध्याला बसला. एवढ्या दोषाच्या आधारेणें कलीने त्याच्या शरीरांत प्रवेश केला. कलीने नळाच्या मनांत आजवर निर्माण न झालेल्या वासना निर्माण केल्या. पुष्कर नांवाच्या आपल्या एका भाऊवंदाशीं घूत खेळून तो सर्व राज्य हरला व अंगावरील वस्त्रानिशीं दमयंतीसह वनांत जाणें त्याला भाग पडलें. वनांत अन्नाच्या शोधांत असतां, कलीच्या कपटाने तेथे पक्षांच्या रूपाने आलेले फासे त्याचें वस्त्र हरण करून घेऊन गेले. दमयंतीच्या वस्त्राचा अर्धा भाग नेसून तो हिंडू लागला. एका रात्रीं धर्मशाळेंत झोपला असतां दमयंतीचा त्याग करण्याचा निश्चय त्याने ठरविला व दोघांत समान असलेलें वस्त्र मधोमध फाडून, दमयंती झोपली असतां तो दूरवर निघून गेला. सकाळीं उठून दमयंतीने त्याला पुष्कळ शोधलें पण व्यर्थ ? नळाच्या वियोगाने दुःखित झालेल्या दमयंतीने पुष्कळ विलाप केला. क्षशा अवस्थेंतच तिला एका अजगराने गिळलें, परंतु तिचें ओरडणें ऐकून एक व्याध तेथें आला व त्याने तिला सोडविलें. त्या व्याधाच्या मनांत तिच्याविषयीं वाईट वासना निर्माण झाली; परंतु तिच्या संतप्त दृष्टीच्या तेजाने तो मरून पडला. त्यानंतर बरेच दिवस भटकल्यावर तिला एक व्यापाऱ्यांचा तांडा भेटला. त्यांच्याबरोबरच प्रवास करण्याचें तिने ठरविलें, परंतु रात्रीं कांहीं रानटी हत्तींनी त्या व्यापाऱ्यांवर हल्ला केला तेव्हा, दमयंती ही कोणी कृत्या असून तिच्यामूळेंच हें सकट ओढवलें असें त्या व्यापाऱ्यांना वाटलें. दमयंतीला ठार मारण्याचें त्यांनी ठरविलें तेव्हा ती वाट फुटेल तिकडे पळत गेली व शेवटी चेदि देशाच्या राजधानीस जाऊन पोहोंचली तिथल्या राजाच्या आईने दमयंतीला बघितलें तेव्हा तिचें सौंदर्य व तिची हीन अवस्था बघून तिला दया आली व तिने तिला बोलावून आणलें. दमयंतीलाहि आधार ह्वाच होता. आपलें व पतीचें नांव न सांगतां, 'सैरंधरी'

म्हणून ती तेथे राहिली [यापुढील कथाभाग प्रस्तुत उताऱ्यांत घेतलेला नाही.]

कथेचीं वैशिष्ट्ये

अनेक घटनांनी युक्त असें हें कथानक मोरोपंतांनी अत्यंत संक्षेपाने वर्णन केले आहे. नल-दमयंतीविवाह, नलाने केलेला दमयंतीचा त्याग व दमयंती विलाप एवढेच प्रसंग कांहीसे उठावाने वर्णिले आहेत; इतर सर्व प्रसंग अगदी थोडक्यांत उल्लेखिले गेले आहेत. मुळांत नलदमयंतीची कथा, पांडवांचें समाधान करण्यासाठी सांगितली गेल्यामुळे, एकंदर कथानकाचा भर नलदमयंतीसारख्या सद्गुणसंपन्न व्यक्तींवर कोसळलेल्या आपत्तींवर असणें साहजिक आहे. मोरोपंतांनीहि या आपत्तींचें वर्णन केले आहे मात्र संक्षेपातिरेकामुळ घटनांची गर्दी झाल्याचें दिसून येतें. नलाच्या मनांत दमयंतीचा त्याग करण्याची कल्पना आली व एके रात्री ती झोपली असतां नल निघून जाऊं लागला, तेव्हाची त्याची मनःस्थिति मोरोपंतांनी उत्तम रीतीने रेखाटली आहे. मोरोपंतांस मनोभावनांचें यथार्थ आकलन झालेले असतें व त्यांचें दर्शनहि ते घडवितात मात्र अत्यंत संक्षेपामुळे कित्येकदा त्यांत प्रकटता येत नाही. कांही वेळेस मात्र मोरोपंत उत्कट भावदर्शन घडवितात. दमयंतीचा त्याग करून नल निघाला तेव्हाचें वर्णन याची साक्ष पटवितें. नलाने दमयंतीचा त्याग करण्याचा निश्चय केला तरी प्रत्यक्ष त्याग करण्याचा प्रसंग येतांच त्याचें मन द्विधा झालें. दमयंतीला सदैव सुख लाभाचें अशी शुभेच्छा मनोमन व्यक्त करून तो निघाला; पण पुन्हा परत आला व तिच्याकडे बघत राहिला. नलाच्या या अवस्थेचें यथार्थ चित्रण मोरोपंतांनी केले असून एक मनोरम कल्पना केली आहे.

“ नलदमयंति प्रेमा हे दोघे ओढिती नळाला हो,
प्रेम्याला त्याचे मन सांपडलें देह त्या खळाला हो. ”

नल देहाने दूर गेला तरी मनाने दमयंतीजवळच होता हा भाव यांत अत्यंत सूचकतेने व्यक्त झाला आहे. दमयंती विलापासारखा करुणोत्कट प्रसंग मात्र मोरोपंतांनी फारच थोडक्यांत वर्णिला असून, त्यानंतर दमयंतीवर आलेल्या संकटाचे वर्णनहि असेच धावते झाले आहे.

टीपा :-

१. अवद-वर्ष. २. बृहदश्व-एका ऋषीचे नांव. 'हा !'- (दुखोद्गार)
 ४. धर्मन्यायद्विजदेवसपर्यापिथीरत-धर्म, न्याय, ब्राह्मण व देव यांची पूजा करण्याच्या मार्गांत रमलेला. ५. द्यूतपणीं-द्यूतांतील पैजांत. मज्जाया-माझी स्त्री (द्रौपदी). व्यसनीं स्वराज्य मज्जाया-संकटांत माझे राज्य बुडविण्यासाठी. ६. हे-ही (द्रौपदी) हेही-हे माझे बंधु देखील. वासव-इंद्र. ७ तो. हि वत्स- (तो अर्जुन) कितव-कपटी. ९. साधि- (स + आधि) दुःखी १०. उपायसे-साम, दान, भेद व दंड या राजनीतींत सांगितलेल्या चार उपायांप्रमाणे. साक्षाच्छ्रीसी-(साक्षात् + श्रीसी) मूर्तिमंत लक्ष्मीप्रमाणे. ११. श्रुतिरति-ऐकण्याची आवड. अनळसा-आलस्यरहित. अनळसा (नळ)-अग्नीप्रमाणे. १२. दुर्गतदारिद्र्यसमुद्रवरतरंडक-दरिद्री पुरुषांस [दान देऊन] दारिद्र्यसमुद्रांतून वर काढणारी उत्तम नौकाच असा [नळ] पुण्यश्लोक-पवित्र कीर्ति असलेला गी-सरस्वती. १४. वैदर्भ-विदर्भ देशाचा. हीनसंताने-संततिहीन. दमन-एका ऋषीचे नांव. स्वपदलीन संताने-आपल्या चरणीं लीन झालेल्यास कल्पवृक्षाप्रमाणे असलेल्या (मुनीने) संतान-कल्पवृक्ष. १५. सखेदमना-दुःखी अंतःकरणाचा. १८. दुग्धोदधि-क्षीरसागर. त्याहूनि (त्या दमयंतीच्या शरीरापेक्षा) रति-मदनाची पत्नी. १९. भविष्यत्-पुढे होणारे. हरदृगनळी-(हर + दृक् + अनळीं) शंकराच्या [तिसऱ्या] डोळ्यांतील अग्नीत. श्रीवनमाळा-विष्णूच्या गळ्यांतील [वैजयंती] माळ २२ भैमी-दमयंती. २३ करगा-हस्तगत २५. स्वकरगतामळायशा-[स्व + कर + गत + अमळा + यशा] आपल्या हातांतील [प्राप्त] धवल यशाला. तो सिनळ-तो व्यभिचारी [कृष्ण] अति दुर्लभा तशासि-

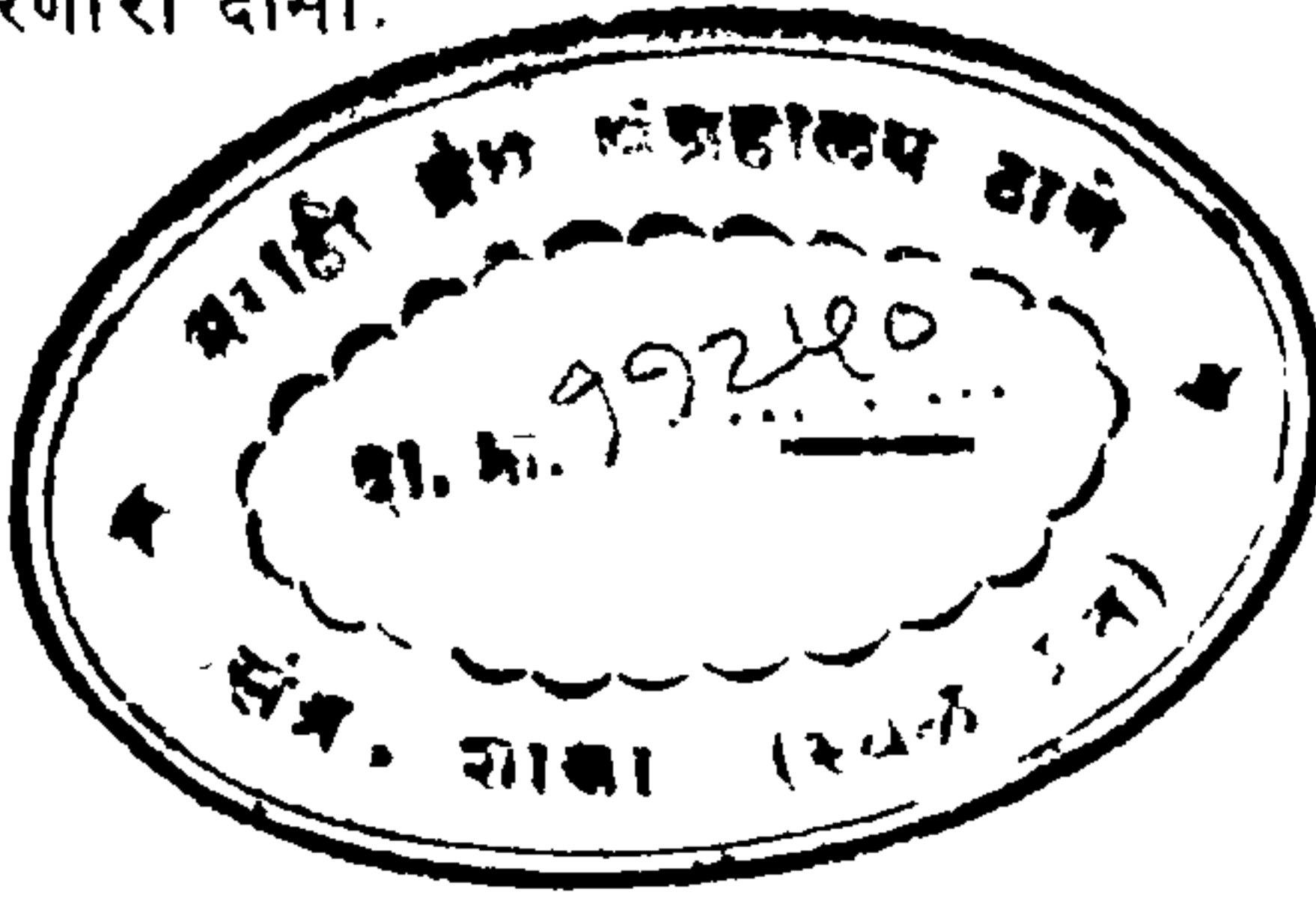
अत्यंत दुष्प्राप्य अशा त्या हंसाला. २६. हंसांची आली-हंसांची रांग. प्रिया-आली-प्रियसख्या. २७. मुक्ता-मोती. २८. असुदान-प्राणदान. २९. खगभगवद्वेणु-पक्षी [हंस] हाच कृष्णाचा वेणु. ३०. मान-वसु-तनये-मान हेंच ज्याचें धन अशा राजाच्या मुली, हे दमयंती सुरपसुतशतप्रवर-इंद्रपुत्रासारख्या शंभरांतहि श्रेष्ठ. मानवसुत-मनुष्यपुत्र [नळ]. ३२. हैयंग-वीन-गायीचें ताजें तूप. ३३. स्मरबुधदस्ररुचिरतर-मदन, बुध व आश्विनीकुमारांहूनहि सुंदर. ३५. चित्रें बरवींहि आडनावांचीं-आडांचीं व नौकांचीं सुंदर चित्रें. ३८. सम जे-जे समदृष्टीने बघणारे आहेत. ३९. नाहूत-आमंत्रण नसलेले. प्रकाम-पुष्कळ. कामदेवार्ता-मदनविव्हल. ४०. देवर्षि-नारद. त्याच्या... ..मनातें—इंद्राला दमयंतीच्या स्वयंवरास जाण्याची एवढी घाई झाली कीं त्या वेळीं विष्णूचें वाहन असा गरुडहि त्यास योग्य वाहन वाटला नाही; मग विमानाची काय कथा? ४१. भूभृदरि- [भूभृत् + अरि] पर्वतशत्रु-इंद्र. ४४. नळाला दूत म्हणून पाठविण्याची ही भलतोच युक्ति जर त्यांना सुचली नसती तर साधु अशा नळाच्या संगतीचा लाभ त्यांना कसा वरें झाला असता? साधि-मनोव्यथेने युक्त ४६ भैम्यर्थ-दमयंतीसाठी. ४७. चवघाजनांत अन्यतमा-चौघांपैकी कोणातरी एकाला ४८. सर्वाहि— — — मनीं-सर्व हरिणांच्या मनांत सुस्वराविषयींची सारखीच आवड असते (त्याप्रमाणे आपणां सर्वांच्या मनांत एकच हेतु आहे.) सुरवराग-चांगल्या स्वरांची आवड. ५०. व्यवहारांत शब्द व युद्धांत हातांतिल खड्ग हीं दोन्हीं अचल असावींत. ५३. रूपसंपदासुरसा-सौंदर्य रूपी अमृताला. ५४. आग-अपराध. ५५. हें-हें आपलें आगमन. पराग- (पर + आग) महान् अपराध ५७. गुरुघनरसपूरित-मोठा व रसाने तुडुब भरलेला वीरसेनभू-वीरसेनाचा पुत्र (नलराजा). पनळ-पन्हाळ. पाशिपितृपपावकपुरुहूत-वरुण, यम, अग्नि व इंद्र. ५९. यो-येवो. दयित विरहजन्यतम-पतिवियोग दुःख. (देव अमर असल्यामुळे पतिवियोगाचा संभवच नाही). ६१. यज्जीवन जीवन-पाणी हेंच ज्याच्या जीवनास आधार असा. मीन-मासा. ६४. अनुकंप्या-अनुकंपनीय स्वयंवर-पति स्वतः पसंत करणारी अशी ६५. अपरा-इतरास. धी -बुद्धि. ६६. रंगीं-(स्वयं-

वरार्थं जमलेल्या राजंच्या सभेत) समाजांत. ६७. दून-तप्त ६९. सदा-
नळसा-सदैव अनलस. सच्छळीं-(सत् + छळीं) सज्जांनाचा छळ करण्यांत.
अधिष्ठूनि त्या सदा-त्या सभेच्या आश्रयाने, त्या सभेत. नळसा-नळा-
प्रमाणे (चारी देवांनी नळाचें रूप धारण केले) ७१. धव-पति. देवकृत-
च्छळ-देवांचें कपट. ७४. मुरहूत-देवांनी घेतलेले. ७५. सवांग-(सव+अंग)
यज्ञाचें अंग. यज्ञासाठी आवश्यक अशा वस्तु. कुश-दर्भ. नळद-वाळा
(यज्ञाचें अंग म्हणून दर्भ व वाळा सारखेच शुद्ध असले तरी वाळ्याचें उप-
भोगक्षमत्व दर्भांत नाही.) ७७. सासु-(स+असु) प्राणयुक्त. जीवंत
७८. हुताश-अग्नि. ७९. धर्म-यमधर्म. ८१. सदार-पत्नीसहित, लक्ष्मी-
सहित. ८३. सद्वापरकलि-द्वापरासहित कलि. (सत्य, त्रेत, द्वापर व कलि
हीं चार युगे मानलीं असून येथें द्वापर व कलि म्हणजे! त्या त्या युगाच्या
देवता होत) हरिला सलोकपाळाला-लोकपाळांसहित इंद्राला. ८४. मोक-
लिला-सोडला. गृह श्रेष्ठ. ८५. दंड्या-(दंडय या शब्दाचें स्त्रीलिंगी रूप)
शासनीय. दंडाहीं... ..उठला-जे दंडनीय आहेत त्यांवर शासनार्थ
उठलेला हात आजवर देवांनी कधी मागे घेतलेला नाही. (मग दमयंतीला
शासन कां केले नाही?) ८६. कवि-ज्ञानी. ८८. स्वहिता... .. कले-हे
कले. आपल्या हिताला पाठ देऊ नये. ८९. शिष्यराय जीवाचा-बृहस्पतीचा
शिष्य श्रेष्ठ, इद्र. ती... .. वाचा-ती (इंद्राची बोधपूर्ण, पवित्रवाणी)
वाचा त्यासि (त्या मलिन कलीला) शिवेल काय? जी-अहो. ९०. रंध्रा-
न्वेषण-उणीव हुडकणें. ९१. वंध्या-(वांझ) निष्फल. ९२. कवडा-अशुभ
मानला गेलेला एक पक्षी शस्त्रपाणिहलिक-हातांत शस्त्र (कुन्हाड) घेत-
लेला शेतकरी (ज्याप्रमाणे) श्रितसुखदा वडा-आश्रयास आलेल्यांना सुख
देणाऱ्या अशा वडाच्या झाडास, छेदाया भजे-तोडूं लागतो (त्याप्रमाणे,
कलि नळाला पीडा देऊं लागला) ९३. पाशांत-(जुगार खेळण्याच्या)फाशांत
हरिणा व्याध जेंवि पाशांत-हरणाला पारधी फाशांत पाडतो त्याप्रमाणें.
९४. नळदायाद-नळाचा भाऊवद जो पुष्कर, त्यास. ९५. मालिनें-मालिन
अशा कलीने. कलिला-कलुषित. ९७. श्रीतें-राज्यवैभवास. पुष्करसा पुष्कर
साजे-पुष्कर, सरोवराप्रमाणे शोभूं लागला. सरसी-सरोवर. ग्रीष्मकाळ

शुष्करसा-ग्रीष्मऋतूंत जिचें पाणी सुकून गेलें आहे अशी [सरसी] ९८ विपट-
 वितुष्ट. ९९ ती-दमयंती १०० सुदारपणें-सुंदर पत्नी पणाला लावून १०१
 अर्द्धे-मेघाने. १०२ विभूषण-भूषणरहित दारानुगत-पत्नी ज्याच्या मागून
 येत आहे असा. गरातें-विपाला. १०३ दिन-एक दिवसभर. १०५ वर-
 मिथुन-श्रेष्ठ जोडपें, नलदमयंती. १०६ हेमच्छद-(हेम+छद) सोन्याचे पंख
 असलेले. आहार हेमलाभ-आहाररूपी सुवर्णलाभ. १०७ अक्ष-फांसे.
 (कलीने, नळाचें वस्त्र हरण करण्यासाठी, मुद्दाम फाशांना पक्षांच्या रूपाने
 पाठविलें होतें) १०८ नलास्याला-(नल+आस्याला) नळाच्या मुखाला. १०९
 नुति-स्तुति. लास्य-नृत्य. ११० नळाने दमयंतीला भोवतालचे पर्वत व नद्या
 यांची माहिती देऊन त्रिदर्भ देगाचा मार्ग सांगितला; साहजिकच नळ आपला
 त्याग करणार या शंकेने दमयंती रडूं लागली तेव्हा नळाने, त्याग न कर-
 ण्याची शपथ घेऊन तिची समजूत काढली. १११ एका सभेंत-एका धर्म-
 शाळेंत. आठवूनि निजलीला-आपल्या कृतकर्माची आठवण करून. ११२, दार
 संग-स्त्रीचा सहवाम. अक्षत-न फाटलेला. संग हानि-वियोग (जाण्यापूर्वी
 नेसतें वस्त्र फाडणें आवश्यक होतें कारण दोघां मिळून एकच वस्त्र होतें.)
 ११३ होता मदर्थ - - - निजलीला-या क्षणीं जर परमेश्वर माझ्यासाठी
 जस्त्र झाला असता तर त्यासारखा दुसरा चमत्कार नाही असें हा (नळ)
 म्हणाला असता ११५. शाणशतें गरळलेपनें वस्त्रा-(त्या खड्गाइतकी
 तीक्ष्णता) शेकडों सहाणांवर घासल्याने व विपलेपन केल्यानेही एखाद्या
 वस्त्यास आली नसती. ११७ वामाक्षी-सुंदर डोळ्यांची. ११८ दोला-जोका
 भेटीचा लाहो घे-भेटीचा लाभ घे. ११९ विश्वंभरे सर्वसहे क्षमे-विश्वाचें
 पोषण करणाऱ्या, सर्व भारसहन करणाऱ्या हे पृथ्वी. निरविली-स्वाधीन
 केली. १२० सतीव्रता-हे सतीच्या व्रता, पतिव्रत्या १२१ प्रेम्पाला.....
 खळालाहो-कलीच्या प्रभावाने, शरीराने तो दमयंतीपामून दूर गेला
 तरी त्याच्या मनांत दमयंतीचें प्रेमच होतें. १२२. गुणमय (तंतुयुक्त) व
 शुचि (निर्मल) असा तो सत्याश्रित (सती दमयंतीच्या अंगावरील) पट
 (वस्त्र) गुणवान (गुणमय) व पवित्र (शुचि) असा मत्यप्रिय (सत्या-

श्रित) पुरुषाप्रमाणे कापला तरी हांक न दे. १२३ असु खपावे-प्राण जावे. १२४ हेरा-पाहा. राहो-(हे दासी ही बरोवर) राहूं चा. १२६ असाधुवाद-खोटें भाषण (शपथ घेतली असतांहि नळाने त्याग केला) १२७ पद-मुद्रितपथ-(पतीच्या) पावलांच्या खुणा ज्यांवर उमटल्या होत्या असा मार्ग-१२९ दवसा-वणव्याप्रमाणे १३०.शिखि शिखा-अग्नीची ज्वाला. १३१.अजग. राच्या मुखांतून दमयंतीला सोडविल्यानंतर तो व्याधच तिच्यावर मोहित झाला व तिच्यावर बलात्कार करण्याचा विचार त्याच्या मनांत आला; पण दमयंतीच्या क्रोधाग्नीने तो गतप्राण झाला. कीर्तिसुधा-राहु ..तिला-दमयंतीला वांचविल्याची कीर्ति हेंच अमृत, तें त्या व्याधरूपी राहूला पचलें नाही (समुद्रमंथनानंतर देव-दानवांत अमृतासाठी कलह लागला. विष्णूने मोहिनी रूप घेऊन कपटाने दानवांना सुरा व देवांना अमृत वाढण्यास आरंभ केला. राहु नांवाच्या एका दैत्यास हें कपट कळालें व देवाचा वेष घेऊन तो त्यांच्या पंक्तींत बसला. त्याने अमृत जिभेवर ठेवलें तोंच चंद्र व सूर्याच्या लक्षांत हा प्रकार आला व त्यांनी मोहिनीला खून केली. मोहिनीने त्याचा शिरच्छेद केला; परंतु अमृत तोंडांत गेल्याने धड व शिर हीं दोन्हीहि अमर झाली यांनाच केतु व राहु म्हणतात. राहु व केतु, चंद्र-सूर्याला ग्रासतात तेव्हां ग्रहण लागतें अशी समजूत.) १३२. वृक-लांडगा. यूथभ्रष्टा-कळपापामून दूर गेलेली. १३३ सीतासी-मीतेप्रमाणे (सीतेने वाल्मिकीचा आश्रम पाहिला त्याप्रमाणे). १३५. लवती श्री सत्वरता-सात्विक अशा माणसास श्री लवते. १३६. शरण्यातें-शरण जाण्यास योग्य अशा (नळास) १३८ शोकगररस-शोकरूपी विषाचारस मुनिशंभु-मुनिरूपी शंकर. १३९ सार्थ-(एकत्र प्रवास करणाऱ्या व्यापाऱ्यांचा) मंत्र, समूह. कृष्णसार-काळवीट. कळ-विश्वांति. पात्या-डोळ्यांच्या पात्यांना, पापण्यांना. सार्थवाह-व्यापारी तांड्याचा प्रमुख. जो मनांत देव नळ-ती ज्याचें चिंतन करीत होती असा राजा नल, देवनळ-एका प्रकारचे पोकळ बोरू. १४१. सार्थप-सार्थवाह. चेदिप-चेदि देशाचा राजा (सुबाहु). निषधजनपदेशाला-(निषध + जनपद + ईशाला) निषध देशाचा स्वामी जो नळ त्याला. १४२. वनगजांनी-गजांनी-निर्जन अरण्यांतील पर्वतांवर जन्मलेल्या (रानटी) हत्तींनी. सार्थगजदानक्षुब्धांनी-

व्यापाऱ्यांच्या, हत्तीच्या मदाच्या वासाने खवळलेल्या (त्या वनगजांनी); सार्थ मर्दिला-तो व्यापाऱ्यांचा तांडा तुडविला. १४५. गहनीं-वनांत. १४७. इच्या गतिला-इला जी गति, योग्यता, पदवी प्राप्त झाली आहे, तिला. शच्याद्यमरी-(शचि + आदि + अमरी) शचिप्रमुख देवांगना. १४९. सुकृत-लयनाकभ्रष्टा-पुण्य संपल्यामुळे स्वर्गभ्रष्ट झालेली. १५०. सैरंधरी-वेणी फणी करणारी दामी.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वतंत्र
नमुना... ६५८९०... वि. ...
क्र. २०५२... क्र. २२१३१७९

REFBK-0011250